

Primjena restorativne pravde u zatvorskom sustavu

Jović, Nikolina

Master's thesis / Diplomski rad

2024

Degree Grantor / Ustanova koja je dodijelila akademski / stručni stupanj: **University of Zagreb, Faculty of Education and Rehabilitation Sciences / Sveučilište u Zagrebu, Edukacijsko-rehabilitacijski fakultet**

Permanent link / Trajna poveznica: <https://um.nsk.hr/um:nbn:hr:158:493283>

Rights / Prava: [In copyright](#) / [Zaštićeno autorskim pravom.](#)

Download date / Datum preuzimanja: **2025-01-06**

Repository / Repozitorij:

[Faculty of Education and Rehabilitation Sciences - Digital Repository](#)

Sveučilište u Zagrebu
Edukacijsko-rehabilitacijski fakultet

Diplomski rad

**PRIMJENA RESTORATIVNE PRAVDE U ZATVORSKOM
SUSTAVU**

Ime i prezime studentice:

Nikolina Jović

Zagreb, rujan 2024.

Sveučilište u Zagrebu
Edukacijsko-rehabilitacijski fakultet

Diplomski rad

**PRIMJENA RESTORATIVNE PRAVDE U ZATVORSKOM
SUSTAVU**

Ime i prezime studentice:

Nikolina Jović

Ime i prezime mentorice:

izv. prof. dr. sc. Anja Mirosavljević

Zagreb, rujan 2024.

Primjena restorativne pravde u zatvorskom sustavu

Ime i prezime studentice: Nikolina Jović

Ime i prezime mentorice: izv. prof. dr. sc. Anja Mirosavljević

Studijski program/ modul: Socijalna pedagogija/ Odrasli

SAŽETAK RADA

Restorativna pravda jedan je od društvenih odgovora na kriminalitet koji naglašava važnost sudjelovanja svih relevantnih strana (žrtve, počinitelja kaznenog djela i zajednice) u razrješavanju posljedica nastalih kaznenim djelom. Važnost žrtvine uloge od posebnog je značaja, osobito kada uzmemo u obzir postavke tradicionalnog kaznenopravnog sustava koji žrtvu gotovo da zanemaruje. Restorativna pravda se najčešće primjenjuje unutar maloljetničkog pravosuđa, u radu sa neredivistima te kada su u pitanju tzv. lakša kaznena djela (Wood i Suzuki, 2016).

Zatvaranje kao metoda odvraćanja od činjenja kaznenih djela se smatra neučinkovitim s obzirom da se stopa recidivizma ne smanjuje (Johnstone, 2014). Stoga je u posljednje vrijeme sve veći interes društva za primjenu restorativne pravde i s odraslim počiniteljima kaznenih djela te unutar zatvorskog sustava.

Cilj ovog rada je pregledom postojeće literature predstaviti oprečna stajališta oko primjene restorativne pravde u zatvorskom sustavu, prikazati zatvorsku kulturu i mogućnost primjene restorativne pravde unutar iste, te naposljetku ponuditi prikaz učinkovitih restorativnih programa koji se provode unutar zatvorskog sustava.

Ključne riječi: restorativna pravda, odrasli počinitelji kaznenih djela, zatvorski sustav

Restorative Justice in the Prison System

Name and surname: Nikolina Jović

Name and surname of the mentor: izv. prof. dr. sc. Anja Mirosavljević

Program/module: Social pedagogy/ Adults

ABSTRACT

Restorative justice is one of the social responses to criminality that emphasizes the importance of participation of all relevant parties (victim, offender and community) in resolving the consequences of criminal acts. The importance of the victim's role is of particular interest, especially when we consider that the traditional criminal justice system almost completely ignores the victim. Restorative justice is most often applied within juvenile justice, in work with non-recidivists and when it comes to the so-called minor offenses (Wood and Suzuki, 2016).

Imprisonment as a deterrent to crime is considered ineffective as it does not reduce recidivism rates (Johnstone, 2014). Therefore, recently there has been a growing interest of societies in the application of restorative justice with adult perpetrators of criminal offenses and within the prison system.

The aim of this paper is to review existing literature to present conflicting views on the application of restorative justice in the prison system, to present the prison culture and the possibility of applying restorative justice to it, and finally to offer a presentation of effective restorative programs implemented within the prison system.

Keywords: restorative justice, adult perpetrators of criminal offenses, the prison system

SADRŽAJ

1. UVOD.....	1
2. KONCEPT RESTORATIVNE PRAVDE	2
2.1. DEFINICIJE RESTORATIVNE PRAVDE	2
2.1.1. Definicije restorativne pravde u odnosu na tradicionalni kaznenopravni sustav....	3
2.1.2. Definicije restorativne pravde kao proces ili ishod.....	4
2.2. VRIJEDNOSTI I NAČELA RESTORATIVNE PRAVDE	5
2.3. TIPOLOGIJA RESTORATIVNIH PRAKSI.....	7
3. TEORIJSKA PODLOGA RESTORATIVNE PRAVDE.....	9
3.1. TEORIJA REINTEGRATIVNOG POSRAMLJIVANJA	9
3.2. TEORIJA NEPREPOZNATOG SRAMA (" <i>Theory of Bypassed Shame</i> ")	10
3.3. TEORIJA PROCEDURALNE PRAVDE	11
3.4. TEORIJA MORALNOG RAZVOJA	11
3.5. TEORIJA SPRJEČAVANJA MORALNOG POVLAČENJA.....	13
3.6. TEORIJA OZDRAVLJUJUĆE PRAVDE	14
3.7. TEORIJA OZDRAVLJUJUĆEG DIJALOGA	15
3.8. TEORIJA INTERAKCIJSKOG RITUALA (" <i>Interaction Ritual Theory</i> ")	15
3.9. TEORIJA ISPRIKE	16
4. ZATVORSKA KULTURA.....	18
5. PRIMJENA RESTORATIVNE PRAVDE U ZATVORSKOM SUSTAVU	21
5.1. OPREČNA STAJALIŠTA	28
6. PROGRAMI RESTORATIVNE PRAVDE U ZATVORSKOM SUSTAVU.....	31
6.1. Bridges to Life	32
6.2. SORI – Supporting Offenders through Restoration Inside	34
6.3. 'Hawai'i Huikahi re-entry planning circle process'	36
6.4. Mending Bridges	39
6.5. Sycamore Tree.....	41
6.6. Restorative Reasoning program	42
7. RESTORATIVNI ZATVOR – PRIKAZ SLUČAJA BELGIJE	45
8. ZAKLJUČAK	49
9. LITERATURA	52

1. UVOD

Restorativna pravda kao društveni odgovor na kriminalitet pretpostavlja uključenost svih relevantnih strana u razrješavanje posljedica nastalih kaznenim djelom. Brojni su primjeri učinkovitosti programa restorativne pravde (Gavrielides, 2007). Bilo da je riječ o tzv. lakšem ili težem kaznenom djelu, mišljenja sam da pojedincima treba omogućiti da sami odaberu prvi korak u nošenju s novonastalim povredama. Kaznenopravni sustav ima prevlast nad rješavanjem konflikta među članovima društva, i dok sasvim sigurno ima u interesu dobrobit svih strana, ipak se pretežno usmjerava na razotkrivanje krivnje i kažnjavanje počinitelja što nerijetko pretpostavlja njegovo zatvaranje. Zatvaranjem počinitelja kao da se smatra da su potrebe žrtve tada zadovoljene, a uloga zajednice je gotovo u potpunosti ostavljena na margini. Restorativna pravda prepoznaje važnost vrijednosti uključivanja, preuzimanja odgovornosti te razvoja empatije. Usmjerenost prema razvoju tih vrijednosti smatram korakom ka promjenama u društvu koje istinski daje drugu priliku počiniteljima, ulaže stvarne napore kako bi se žrtvi pružila sva potrebna pomoć i podrška u procesu zacjeljivanja, te jača međusobne veze unutar zajednice.

Na studij Socijalne pedagogije dugo sam gledala kao na „zlatnu kartu“ za upis psihoterapije po završetku studija. Upisom modula Odrasli počinitelji kaznenih djela, dobili smo dublji uvid u kriminologiju kao znanost, a što je ublažilo ideju psihoterapije kao isključivog interesa. S konceptom restorativne pravde sam se prvi put susrela na izbornom kolegiju Izvansudska nagodba. Kroz čitav kolegij, bila sam dojma da je riječ o idealnoj ravnoteži između dvaju interesa; svojim pristupom i praksom, restorativna pravda „odisala“ je psihoterapijskim unutar područja kriminologije. Stoga, motivacija za odabir ove teme jest želja za produbljenjem znanja o konceptu restorativne pravde koja svojim vrijednostima i načelima teži ravnoteži između retribucije i rehabilitacije, između potreba počinitelja, žrtve i zajednice.

U ovom radu će se prvo prikazati koncept restorativne pravde kroz kratki povijesni pregled, definicije, vrijednosti i načela. Uslijedit će prikaz teorijske podloge restorativne pravde te prikaz zatvorske kulture. Bit će više riječi o mogućim načinima primjene restorativne pravde, ključnim modelima te o oprečnim stajalištima oko primjene restorativne pravde unutar zatvora. Naposljetku, bit će opisani neki restorativni programi unutar zatvorskog sustava, a na primjeru Belgije bit će predstavljen koncept restorativnog zatvora.

2. KONCEPT RESTORATIVNE PRAVDE

Pretpostavlja se da je termin restorativne pravde prvi put upotrijebio Albert Eglash 1950-ih (Maruna, 2014), no restorativna pravda svakako nije tvorevina modernoga doba. Prakticirala se mnogo prije negoli su filozofija, praksa, načela i vrijednosti dobili znanstveno-stručni suvremeni naziv. Hadley (2001; prema Stauffer i Turner, 2019) navodi kako su mnoga društva tijekom povijesti primjenjivala kombinaciju kažnjavajućeg i restorativnog pristupa. Oduvijek su se narodi služili vrijednostima poput preuzimanja odgovornosti, sigurnosti i uključivanja zajednice, kao i pričanjem priča te zacjeljujućim pristupom (Stauffer i Turner, 2019). Van Ness (1986: 64-68; prema Braithwaite, 1999) također podsjeća kako se temelji restorativne pravde mogu pronaći već u civilizacijama antičkih Grka, Rimljana i Arapa koji su restorativan pristup primjenjivali čak i u slučajevima ubojstva, no isti autor restorativnu pravdu prepoznaje i kao značajnu prekretnicu suvremene kriminološke misli.

Neki autori moderni početak restorativne pravde smještaju u 1974. godinu u Ontariu (Northey, 2004). Mark Yantzi, probacijski službenik, uz podršku volontera mjesne crkve, odlučio je dvojici mladića, koji su pod utjecajem alkohola uništili imovinu 22 kuće unutar jednog susjedstva, pristupiti restorativno. Yantzi i volonteri zatražili su od suca dopuštenje da dvojicu mladića odvedu od vrata do vrata obitelji čiju su imovinu uništili, ispričaju im se te ponude nadoknadu štete, a što je rezultiralo izrazito pozitivnim ishodima te se ideja vrlo brzo proširila i izvan mjesne zajednice. Nakon otprilike dvadeset godina, Umbreit (1999; prema Braithwaite, 1999) izvješćuje o postojanju najmanje tristo takvih programa u Sjevernoj Americi te preko petsto programa u Europi.

2.1. DEFINICIJE RESTORATIVNE PRAVDE

Za restorativnu pravdu se u literaturi može pronaći nekolicina preklapajućih značenja: medijacija, alternativno rješavanje sporova, medijacija između žrtve i počinitelja, restorativna praksa, restorativni pristup, konferencija u zajednici, obiteljska konferencija (Wright, 2019). Sherman (2006) restorativnu pravdu poima kao emocionalno inteligentnu pravdu. Greif (2006; prema Liebmann, 2007) o restorativnoj pravdi promišlja kao o ravnoteži između rehabilitativnog i retributivnog modela pravde, ravnoteži između prava počinitelja i potreba žrtve, ravnoteži između potrebe za rehabilitacijom počinitelja i dužnosti da se zaštiti javnost.

Osim preklapajućih značenja, restorativnu pravdu se može definirati na dva načina: u odnosu na tradicionalni kaznenopravni sustav te u odnosu na elemente restorativne pravde (proces ili ishod) (Miroslavljević, 2015).

2.1.1. Definicije restorativne pravde u odnosu na tradicionalni kaznenopravni sustav

Značajnu ulogu u razvoju restorativne pravde imao je abolicionistički pokret koji zagovara potpunu zamjenu tradicionalnog kaznenopravnog sustava te odbacivanje kažnjavanja (Blad, 2010; Daly, 1998; Daly i Immarigeon, 1998; Gavrielides, 2007; Immarigeon, 2004; Johnstone, 2007; Ruggiero, 2011; prema Ollero Perán, 2017).

Tradicionalno kaznenopravni sustav usmjeren je na kažnjavanje i rehabilitaciju počinitelja pri čemu zanemaruje potrebe žrtve. Ne uključuje zajednicu kao važnog sudionika u rješavanju posljedica kaznenog djela, što posljedično otežava reintegraciju počinitelja u tu istu zajednicu. Kada je riječ o definicijama restorativne pravde u odnosu na tradicionalno kaznenopravni sustav, jedno od ranijih i značajnih imena je Nils Christie i njegovo djelo *Conflicts as Property*. Christie (1977) kaznena djela doživljava konfliktima. Smatra da konflikti pripadaju relevantnim stranama koje su u njega uključene, poput počinitelja, žrtve i zajednice. Državu i odvjetništvo kritizira kao nelegitimne strane koje su preotele vlasništvo nad konfliktom te na taj način onemogućile ključnim sudionicima (počinitelj, žrtva, zajednica) da vrate kontrolu nad svojim životima. Zajednica je ta koja bi se trebala baviti rješavanjem konflikta, a kaznenopravni sustav biti posljednji resurs ukoliko ključni sudionici konflikta nisu u stanju isti razriješiti. Takvo stajalište poznatije je kao penalni minimalizam (Maglione, 2019).

Krajem 60-ih godina prošlog stoljeća kaznenopravni sustav se našao na udaru kritika ponajviše zbog problema etiketiranja pojedinca te se pojavljivalo sve više kriminologa koji su se zalagali za ukidanje instituta kažnjavanja. Međutim, nisu bili u mogućnosti ponuditi adekvatnu zamjenu (Walgrave, Aertsen, Parmentier, Vanfraechem i Zinsstag, 2013). Poteškoće su se dodatno javile krajem prošloga stoljeća kada je počeo jačati pokret za zaštitu prava žrtava (Fattah, 2000). Unatoč poteškoćama, restorativna pravda je postajala sve prisutniji društveni pokret za reformu kaznenog pravosuđa (Daly i Immarigeon, 1998; prema Braithwaite, 1999). Istovremeno se restorativna pravda kao pojam sve više širio u društvu zahvaljujući Howardu Zehru i objavi njegove knjige *Changing Lenses* iz 1990. godine (Boyes-Watson, 2019).

Restorativna pravda se danas smatra komplementarnom kaznenopravnom sustavu, koja ne isključuje rehabilitacijski ili kažnjavajući pristup (Koen, 2013). Pelikan (2004; prema Pali i Maglione, 2021) navodi kako je cilj smanjenja stope zatvaranja doprinio razvoju restorativne pravde u području maloljetničkog pravosuđa, a naknadno i u području bavljenja odraslim počiniteljima „lakših“ kaznenih djela. Osim kao odgovor na maloljetničku delikvenciju, restorativna pravda je pronašla svoje mjesto i u pokretima koji su se zalagali za demokratsko upravljanje i mir, unutar pokreta koji su se zalagali za obnovu domorodačke kulture i njihove političke autonomije te za primjenu tih praksi unutar suvremenog konteksta. Svi ti pokreti unutar kojih je restorativna pravda nalazila svoje mjesto razvijali su se neovisno jedan od drugog, i iako su namjere bile različite, svi su doprinijeli razumijevanju i razvoju teorije i prakse restorativne pravde (Boyes-Watson, 2019).

2.1.2. Definicije restorativne pravde kao proces ili ishod

Restorativnu je pravdu, osim u odnosu na tradicionalni kaznenopravni sustav, moguće definirati i iz aspekata procesa odnosno njenih ishoda. Kada je riječ o definicijama restorativne pravde u odnosu na proces, Tony Marshall (1999: 8) ponudio je jednu od najšire prihvaćenih definicija, a koja glasi: „*Restorativna pravda je proces unutar kojeg sve strane uključene i povezane s počinjenim kaznenim djelom surađuju s ciljem razrješavanja posljedica kaznenog djela i njegovih utjecaja na budućnost.*“ Na tom tragu, Zehr (2002:37; prema Umbreit, Coates i Vos, 2007) restorativnu pravdu također definira kao proces (iako je drugi dio ove definicije usmjeren i na ishode) koji uključuje „*u mjeri u kojoj je to moguće, sve strane uključene u počinjeno kazneno djelo, a koje zajedno trebaju identificirati i baviti se povredama, potrebama i obvezama kako bi se omogućilo zacjeljivanje i popravljavanje situacije u mjeri u kojoj je to moguće*“. Međutim, Walgrave (2011) se ne slaže s procesno orijentiranim definicijama restorativne pravde. Smatra da je dobrovoljan proces ključan za postizanje ishoda – nadoknade štete. Ukoliko se nije u mogućnosti postići dobrovoljan dogovor, tada je potrebna primjena prisilnih obveza kako bi se postigla barem djelomična nadoknada štete. Primjeri djelomične nadoknade su materijalna kompenzacija žrtvi i rad za opće dobro. Autor u definiranju restorativne pravde naglasak stavlja na ishode: „*Restorativna pravda je opcija provođenja pravde nakon počinjenja kaznenog djela koja je prije svega usmjerena na popravak individualne, odnosne i društvene štete uzrokovane tim kaznenim djelom.*“ (Walgrave, 2011: 96).

2.2 VRIJEDNOSTI I NAČELA RESTORATIVNE PRAVDE

Najčešće spominjane vrijednosti u podlozi restorativne pravde su poštovanje, uključivanje, jednakost, iskazivanje istine, slušanje i razumijevanje, poniznost, odgovornost, sigurnost, obnova i reintegracija (Dyck, 2004; prema Pranis, 2007). Spomenute vrijednosti za cilj imaju očuvanje i vraćanje dostojanstva pojedincu (Herman, 2004; prema Pranis, 2007). Ukratko, riječ je o onim vrijednostima koje su u osnovi zdravih, jednakih, ravnopravnih i pravednih odnosa.

Europski forum za restorativnu pravdu međunarodna je organizacija osnovana 2000. godine koja povezuje praktičare, znanstvenike i donositelje odluka u području restorativne pravde te kreira i širi recentna znanja s ciljem razvoja visoko kvalitetne restorativne pravde u Europi i svijetu (EFRJ, 2024). Forum prepoznaje restorativnu pravdu kao koncept koji se i dalje razvija i prilagođava različitim praksama, stoga ne promovira model najbolje prakse restorativne pravde. Međutim, 2021. godine kreiran je vodič o restorativnoj pravdi, temeljnim vrijednostima i načelima koja bi ipak trebali usmjeravati rad stručnjaka u praksi. Slijedi pregled načela restorativne pravde (EFRJ, 2021):

1. **Načelo restoracije i reparacije** – kazneno djelo nanosi povredu, narušava dostojanstvo pojedinca i slabi društvene veze. Stoga je potrebno poduzeti mjere koje bi omogućile što veću nadoknadu i/ili popravak nanesene štete, zacjeljivanje međusobnih odnosa, ponovnu izgradnju dostojanstva, samopoštovanja i osjećaja sigurnosti. Također, potrebno je pružiti pomoć i podršku počinitelju kako bi ga se u budućnosti odvratilo od činjenja kaznenih djela.
2. **Načelo dobrovoljnosti** – sve strane uključene u kazneno djelo moraju dati informirani pristanak za sudjelovanje u restorativnom procesu. Relevantne strane trebale bi moći imati dovoljno vremena za donijeti odluku o sudjelovanju kao i mogućnost postavljanja pitanja kako bi im proces bio što jasniji. Kako bi se restorativni proces uopće organizirao, a žrtvu informiralo, počinitelj prvo mora preuzeti barem dio odgovornosti. Priznanje odgovornosti ne bi smjelo igrati ulogu u daljnjoj kaznenopravnoj proceduri prema počinitelju. Ukoliko sve strane odluče sudjelovati, moraju biti informirane o mogućnosti odustajanja u bilo koje trenutku. Sudionici restorativnog procesa do bilo kojeg međusobnog dogovora dolaze dobrovoljno.
3. **Načelo uključivanja** – ovo načelo uzima u obzir različitosti među ljudima koje utječu na prilagodbu procesa i pristupa u odnosu na pojedinačne potrebe, s obzirom na rod, rasu, etničko podrijetlo, jezik, razne poteškoće, religiju, seksualnu orijentaciju. Načelo

uključivanja uzima u obzir sve članove društva na koje nanesena povreda utječe izravno ili neizravno te su pozvani sudjelovati u restorativnom procesu. Facilitator procesa dužan je upoznati se s kulturološkim obilježjima ključnih sudionika te sukladno tome prilagoditi restorativni proces. Cilj je restorativnu pravdu učiniti pristupačnom i dostupnom za sve. Potrebno je razviti plan smanjenja rizika kako bi se osigurala sigurnost svih uključenih u proces. Ukoliko se neki slučaj pokaže neadekvatnim za restorativni proces s obzirom na procjenu rizika za žrtvu, potrebno je konzultirati se sa žrtvom oko donošenja odluke.

4. **Načelo participacije** – potrebno je osigurati pravedan proces, sigurno okruženje i poštovanje za sve uključene u restorativni proces. Od velike je važnosti da proces vode iskusni facilitatori koji će znati odabrati adekvatnu metodu primjene restorativnog procesa s obzirom na posebnost pojedinog slučaja. Svi sudionici adekvatno su pripremljeni za međusobni susret, osnaženi su da iskreno podjele svoje viđenje kaznenog djela i posljedica istog te postavljaju pitanja. Potrebno je osigurati okruženje unutar kojeg niti jedna strana ne dominira, a stručnjaci ne smiju ni na koji način utjecati na ishod susreta.
5. **Načelo predanosti** – relevantni sudionici restorativnog procesa ohrabreni su da ispoštuju dogovor donesen tijekom susreta. No, iako svi sudionici nužno ne žele dogovor kao ishod susreta, isto ne bi trebalo biti prepreka ostvarenju restorativnog dijaloga. Postizanje dogovora između počinitelja i žrtve mora pratiti načelo proporcionalnosti te je potrebno pobrinuti se da su očekivanja svih uključenih realna s obzirom na mogućnosti pojedinca da nadoknadi ili popravi štetu. Uloga facilitatora se očituje i u pružanju podrške počinitelju u izvršenju dogovora.
6. **Načelo povjerljivosti** – ovo načelo od iznimne je važnosti jer osigurava sigurno okruženje unutar kojeg sudionici procesa mogu nesmetano i bez straha podijeliti svoja iskustva i viđenja situacije. Stoga je potrebno dobro informirati potencijalne sudionike o prirodi restorativnog procesa. S načelom povjerljivosti facilitator upoznaje potencijalne sudionike na samom početku te u kojim slučajevima facilitator ima pravo i odgovornost narušiti načelo (npr. kada je u pitanju dobrobit djece ili drugih posebno ranjivih skupina, iskazane namjere samozljeđivanja i počinjenja suicida, razotkrivanje teških kaznenih djela koja su nepoznata policiji). Ukoliko određene osobe žele prisustvovati restorativnom procesu (npr. sudac, javni tužitelj, novinar, znanstvenik), relevantni sudionici procesa moraju dati pristanak. Ukoliko se tijekom restorativnog

processa pojavi bilo kakvo pitanje i nedoumica oko povjerljivosti podataka, facilitator ima dužnost na isto bez odgađanja odgovoriti.

2.3 TIPOLOGIJA RESTORATIVNIH PRAKSI

McCold i Wachtel (2003) razvili su tipologiju restorativnih praksi unutar koje se razlikuju potpuno, pretežno i djelomično restorativni procesi. Što se unutar neke intervencije više očituju vrijednosti uključivanja naspram isključivanja, uspostave ravnoteže interesa svih uključenih strana u razrješavanju konflikta, dobrovoljnog naspram prisilnog sudjelovanja, usmjerenja na rješavanje problema naspram osvete, ostvarivanja kontakta/odnosa naspram odvajanja, nadoknade naspram nanošenja štete, reintegracije naspram odbacivanja, te cjelovite naspram zakonske istine, to je razina restorativnosti viša (Van Ness, 2002; prema Liebmann, 2007). Zehr (2002: 55; prema Liebmann, 2007) je ponudio šest pitanja koja mogu pomoći pri zaključivanju o restorativnosti specifične intervencije:

1. Bavi li se model povredama, potrebama i uzrocima?
2. Je li prikladno usmjeren prema žrtvi?
3. Jesu li počinitelji osnaženi preuzeti odgovornost?
4. Jesu li svi relevantni sudionici uključeni?
5. Postoji li mogućnost dijaloga i participativnog donošenja odluka?
6. Poštuje li model sve uključene strane?

Zbog kompleksnosti koncepta i različitosti tumačenja, važno je naglasiti kako nije svaka alternativa tradicionalnim intervencijama usmjerenim prema kriminalnom ponašanju restorativna pravda. Da bi se nešto moglo okarakterizirati kao restorativna pravda, Johnstone i Van Ness (2007) navode sljedeće elemente:

1. Prisutnost relativno neformalnog procesa koji za cilj ima uključiti žrtve, počinitelje i sve one koji su s njima povezani ili s kaznenim djelom u raspravu o tome što se dogodilo, koja je šteta i što je potrebno napraviti kako bi se ista popravila i kako bi se, po mogućnosti, spriječila buduća šteta i konflikti.
2. Naglasak na osnaživanju „običnih“ ljudi čiji životi su pogođeni kaznenim djelom ili prijestupom.

3. Kao prvi korak reintegracije u zajednicu, donositelji odluka ili facilitatori procesa donošenja odluka ulažu napore kako bi pružili odgovor koji je manje vođen stigmatizacijom i kažnjavanjem počinitelja, a više vođen idejom da počinitelj prepozna i preuzme odgovornost za nanesenu štetu na način da oni koji su oštećeni imaju direktnu korist.

4. Donositelji odluka ili facilitatori donošenja odluka brinu o tome da proces donošenja odluka i ishodi budu vođeni određenim (restorativnim) principima i vrijednostima, a koje su u suvremenom društvu široko prepoznate kao poželjne u međuljudskim interakcijama kao što su međusobno poštovanje. Potrebno je izbjegavati ili minimalizirati uporabu nasilja i prisile te davati prednost uključivanju naspram isključivanja.

5. Donositelji odluka ili facilitatori donošenja odluka posvećuju znatnu pažnju povredi nanesejoj žrtvama i potrebama koje su nastale kao rezultat te opipljivim načinima odgoaranja na nastale potrebe.

6. Naglasak se stavlja na jačanje ili popravljjanje odnosa te se koristi moć zdravih odnosa kako bi se razriješile teške situacije.

Promatrajući definicije, vrijednosti i načela ranije opisane u tekstu, može se uočiti kako restorativna pravda ističe važnost žrtvine uloge. Ta uloga žrtve u nošenju s posljedicama kaznenog djela restorativnu pravdu čini inovativnim odgovorom na kriminalitet. No, ne zanemaruje važnost iskazivanja poštovanja prema počinitelju. Zalaže se za pravedan proces za obje strane. Takav pristup počinitelju omogućava razvoj empatije prema žrtvi. Ukoliko počinitelj uspije izraziti iskreno žaljenje i preuzme odgovornost, restorativna pravda pretpostavlja da će se žrtva tada lakše oporaviti te biti sudionik u rješavanju nastalog konflikta (Walgrave i Aertsen, 1996; prema College of Policing, 2022).

Europski forum za restorativnu pravdu prepoznaje koncept restorativne pravde kao koncept koji se i dalje razvija i prilagođava različitim praksama. Osobno se slažem s definicijom restorativne pravde koju je Forum ponudio jer podjednako naglašava važnost i procesa (uključivanje svih relevantnih strana u proces dogoaranja) i ishoda (postizanje dogovora oko nadoknade štete): „Restorativna pravda je pristup rješavanju štete ili rizika od štete

uključivanjem svih relevantnih strana kako bi se postigao sporazum oko popravka štete te postizanja pravde. “ (EFRJ, 2024).

U nastavku rada slijedi prikaz teorija koje se nalaze u podlozi restorativne pravde.

3. TEORIJSKA PODLOGA RESTORATIVNE PRAVDE

Mirosavljević (2015) zaključuje o eklektičnosti restorativne pravde s teorijskog stajališta s obzirom da su teorije koje stoje u podlozi teško odvojive te se međusobno nadopunjuju. Također, ista autorica navodi da je broj radova koji se bavi teorijskom podlogom restorativne pravde relativno malen. Unatoč tome, neke od njih, relevantne u kontekstu primjene restorativne pravde u zatvorskom sustavu, ukratko će biti predstavljene u nastavku.

3.1. TEORIJA REINTEGRATIVNOG POSRAMLJIVANJA

U svom djelu *Crime, Shame and Reintegration*, Braithwaite (1989; prema Braithwaite, 1993) predstavlja teoriju reintegrativnog posramljivanja unutar koje jasno odvaja reintegrativno od stigmatizirajućeg posramljivanja. Dok stigmatizirajuće posramljivanje pretpostavlja posramljivanje osobe, reintegrativno ističe neodobravanje ponašanja dok istovremeno podržava intrinzičnu vrijednost počinitelja (O'Connell, 2019). Teorija naglašava važnost međuljudskih odnosa i kako pojedinac kontinuirano traži potvrdu od njemu važnih ljudi (O'Connell, 2019). Reintegrativno posramljivanje odvija se u prisustvu bliskih osoba. Prema počinitelju se odnosi s poštovanjem što ga potiče da razumije posljedice kaznenog djela. U okruženju koje ne stigmatizira, počinitelj je u mogućnosti osjetiti sram i brigu prema drugima (žrtvi, obitelji, zajednici). Teorija reintegrativnog posramljivanja ukazuje na pozitivno djelovanje posramljivanja počinitelja u prisustvu bliskih osoba, dok posramljivanje od strane države stigmatizira počinitelja što može imati negativne posljedice (Mirosavljević, 2015). Braithwaite (1999: 39-40) navodi kako „*sram od strane policije, sudaca, medija ne može doprijeti do nas koliko sram u očima onih koje poštujemo i kojima vjerujemo*“. Ključ procesa reintegrativnog posramljivanja leži u povezanosti koju osobe osjećaju s obitelji, prijateljima i zajednicom (Tyler, 2006).

3.2. TEORIJA NEPREPOZNATOG SRAMA (*"Theory of Bypassed Shame"*)

Teorija naglašava važnost srama kao „moćne“ emocije, za razliku od teorije reintegrativnog posramljivanja koja je veći naglasak stavila na ponašanje, odnosno posramljivanje. Postoje dva načina kako se emocija srama može manifestirati: otvoreno (*“overt, undifferentiated“*) i neprepoznato (*“covert, bypassed“*) (Retzinger, 1995). Otvoreni sram lakše je uočiti. Neki znakovi koji mogu upućivati da je riječ o iskustvu otvorenog srama je crvenilo u licu ili plač, a osoba nerijetko želi prikriti te znakove ili se udaljiti od situacije koja izaziva takve reakcije. S druge strane, neprepoznati sram vrlo često ne odaje ikakve znakove da je riječ o sramu jer je osoba obično nesvjesna vlastitog stanja neprepoznatog srama. Osoba s iskustvom neprepoznatog srama će se često osjećati manje vrijednom u odnosu na druge ljude. S obzirom da je riječ o povredi vlastite vrijednosti te nesvjesnom procesu, neprepoznati sram će se nerijetko manifestirati u obliku poricanja vlastitog osjećaja i ponašanja, u negiranju drugih ljudi i njihovih osjećaja, u obliku nasilnog ponašanja, a najčešća manifestacija neprepoznatog srama je emocija ljutnje (Retzinger, 1995). Kroz literaturu se često uz emociju srama veže emocija ljutnje (Retzinger, 1995; Scheff, 1997; Retzinger i Scheff, 2000). Zbog različitih manifestacija (npr. socijalna nelagoda, posramljenost, poniženje), Retzinger (1995) tvrdi kako je emociju srama teže prepoznati od ljutnje. Scheff (1997), nadalje, uviđa mogućnost utjecaja emocije ljutnje (odnosno, neprepoznatog srama) na pojavnost kriminalnog ponašanja, osobito kada je riječ o muškarcima, recidivistima, ali i u slučajevima prvih prijestupa.

U kontekstu restorativne pravde, prepoznavanje emocije srama od velike je važnosti za zacjeljivanje svih uključenih u proces. Ukoliko su ključni sudionici restorativnog procesa u mogućnosti prepoznati emociju srama, prije svega kod počinitelja, tada se lakše mogu međusobno poistovjetiti i empatizirati (Retzinger i Scheff, 2000). Uloga facilitatora je prepoznati emociju ljutnje koja je nerijetko zamaskirana emocija neprepoznatog srama te proces preusmjeriti u razotkrivanje srama (Retzinger i Scheff, 2000). Prepoznavanje emocije srama olakšava dijeljenje drugih nelagodnih emocija, a što uvjetuje pojavu tzv. ključnog slijeda. Prema Retzinger i Scheff (2000), ključni slijed odnosi se na dva potrebna koraka kako bi se postigla simbolična nadoknada štete. Prvi korak pretpostavlja počiniteljevo iskreno žaljenje i sram, a drugi korak je žrtvin oprost. Taj ključni slijed prema autorima može biti u trajanju svega tek nekoliko sekundi, no njegova važnost očituje se u postizanju materijalne nadoknade štete i zacjeljivanja, zadovoljstva žrtve i smanjenju recidivizma (Retzinger i Scheff,

2000). U konačnici, teorija neprepoznatog srama naglašava važnost simbolične nadoknade štete koja istinski zacjeljuje počinitelja i žrtvu, ali i zajednicu.

3.3. TEORIJA PROCEDURALNE PRAVDE

Proceduralna pravda jedno je od obilježja restorativne pravde i restorativnih procesa koje po nekim autorima ima značajnu ulogu u smanjenju stope recidivizma (Beijersbergen, Dirkzwager i Nieuwbeerta, 2016; Piggott i Wood, 2019). Ključna pretpostavka proceduralne pravde odnosi se na doživljaj pravednosti procesa – ukoliko sudionici intervencije proces smatraju pravednim, lakše će podnijeti ishod procesa koji im nužno nije u interesu (Tyler, 1990). Neka obilježja proceduralno pravednog procesa odnose se na doživljaj osobe da se njezin glas čuje, da je autoritetu uistinu stalo do dobrobiti uključenih strana, da se prema njima odnosilo s poštovanjem, te na dosljedno i neutralno primjenjivana pravila (Beijersbergen, Dirkzwager, Eichelsheim, Van Der Laan i Nieuwbeerta, 2015; Butler i Maruna, 2016). Iz prethodno navedenih obilježja, jasna je uloga autoriteta, odnosno facilitatora u restorativnom procesu koji ima utjecaj na doživljaj pravednog procesa kod sudionika,. Nadalje, participacija se pokazala kao još jedno važno obilježje proceduralne pravde. Ukoliko sudionici procesa imaju utjecaj na donošenje odluka, tada će izvijestiti o većem doživljaju poštovanja od strane autoriteta, a samim time i veće zadovoljstvo procesom (Tyler, 2010). Uzimajući u obzir da tradicionalno kaznenopravni sustav kazneno djelo definira kao povredu zakona, a rješavanje konflikta prepušta počinitelju i državi, uloga žrtve se tada svodi na ulogu svjedoka. Nanesena povreda i šteta uzrokovana kaznenim djelom služi kao kriterij po kojem se donosi odluka o razmjeru kazne (Hartmann, 2019). Za razliku od tradicionalnog pristupa, teorija proceduralne pravde u podlozi restorativne pravde pretpostavlja pravednost procesa i jednaku moć svih uključenih u kazneno djelo. Restorativna pravda svojom praksom podržava načelo participacije, bitnu odrednicu proceduralne pravde.

3.4. TEORIJA MORALNOG RAZVOJA

Kohlbergovo izučavanje moralnog razvoja motivirano je radom Jeana Piageta, razvojnoga psihologa koji je ponudio nekoliko stadija moralnog razvoja kod djece (Wheeldon, 2009). Kohlberg (1981; prema Wheeldon, 2009) je proučavanje moralnog razvoja pojedinca proširio

i na odrasle, sugerirajući kako se proces moralnog razvoja odvija tijekom cijelog života, a ne samo kroz rano djetinjstvo.

Prvi stadij moralnog razvoja naziva se pretkonvencionalni. Unutar ovog stadija, dijete će moralnost određenog ponašanja prosuditi temeljem posljedica tog ponašanja. Poslušnost djeteta u ovoj razvojnoj fazi najlakše se postiže primjenom ili odsustvom kažnjavanja (Kohlberg, 1977). Kako osoba raste i razvija se, uviđa da je ispravno ponašanje najpovoljnije za njega – pojedinac s vremenom moralnost određenog ponašanja počinje procjenjivati s obzirom na društvena očekivanja. Ponašanje pojedinca stoga ide u skladu s procjenom što će mu najviše priskrbiti odobravanje drugih ljudi. Uvod u sljedeću fazu, konvencionalnu, označava uviđanje važnosti odnosa s drugima (Wheeldon, 2009). Ispravno ponašanje u konvencionalnoj fazi definira se kao izvršavanje vlastitih obveza, poštivanje autoriteta te očuvanje društvenog reda (Kohlberg, 1977). Posljednju fazu moralnog razvoja, postkonvencionalnu, obilježava shvaćanje relativnosti osobnih vrijednosti i mišljenja, odmicanje od rigidnosti da se zakon pošto po to treba poštovati, naglašavajući mogućnost da se pravila i zakoni promjene u svrhu šire društvene dobrobiti (Kohlberg, 1977). Vrhunac ove faze očituje se u prepoznavanju intrinzične vrijednosti, dostojanstva i jednakosti svih ljudi (Kohlberg, 1977).

Svaka sljedeća faza moralnog razvoja se sve više očituje u usmjerenosti prema sebi u odnosu na druge ljude, odnosno, prema odnosima s drugima. Međuljudske interakcije potiču moralni razvoj pojedinca (Kohlberg, 1981; prema Wheeldon, 2009). Kroz međusobne rasprave te razmjenu mišljenja i stavova, ljudi usvajaju nova znanja te razmatraju različita stajališta. No, potrebno je poticati otvorenu komunikaciju unutar koje su članovi slobodni dijeliti vlastita mišljenja i raspravljati međusobna neslaganja. Restorativni procesi smatraju se korisnima u poticanju moralnog razvoja s obzirom da podupiru zajedničko rješavanje problema, komunikaciju, pregovaranje, donošenje kompromisa i preuzimanje odgovornosti (Wheeldon, 2009). Razvoj moralne zrelosti kod počinitelja može osvijestiti njegovo vlastito ponašanje i posljedice istog ili pak razviti empatiju prema žrtvi (Miroslavljević, 2015), a što su svakako važne odrednice restorativne pravde.

3.5. TEORIJA SPRJEČAVANJA MORALNOG POVLAČENJA

Sykes i Matza (1957) su ponudili teoriju kojom objašnjavaju pojavu delikventnog ponašanja. Autori smatraju kako delikventnom ponašanju često prethode razna opravdanja koja olakšavaju kršenje društvenih normi i zakona. Ta opravdanja spomenuti autori još nazivaju i racionalizacijama ili tehnikama neutralizacije. Također, uloga tehnika očituje se i u zaštiti počinitelja od samookrivljavanja koje bi se u protivnom nametnulo od njega samog prema sebi, zaštiti od krivnje koje mu nameće društvo te naposljetku u zaštiti od preuzimanja odgovornosti (Sykes i Matza, 1957). Autori navode pet tehnika neutralizacije (Sykes i Matza, 1957):

- 1) Poricanje odgovornosti – počinitelj će preusmjeriti odgovornost prema nekome ili nečemu drugom. Primjerice, umanjit će vlastitu odgovornost ili je u potpunosti poreknuti jer je bio pod utjecajem alkohola za vrijeme kršenja normi/zakona (Braithwaite, 1999).
- 2) Poricanje povrede – počinitelj ne smatra da je njegovo ponašanje uzrokovalo ikakvu veću i bitnu povredu te na taj način poriče posljedice nastale kršenjem normi/zakona. Primjerice, obračun bandi članovi definiraju kao interni dogovor dobrovoljnih sudionika, privatni spor koji se ne tiče šire zajednice (Sykes i Matza, 1957).
- 3) Poricanje žrtve – ova tehnika počinitelju omogućuje da žrtvu postavi u ulogu krivca. Primjerice, napad na člana neke manjinske skupine počinitelj će opravdati obrazloženjem da se žrtva kretala u području u kojem nije dobrodošla te je stoga napad na nju zapravo njezina krivnja (Sykes i Matza, 1957). Tehniku poricanja žrtve počinitelju je lakše „aktivirati“ ukoliko je riječ o kaznenim djelima koja ne pretpostavljaju nužno fizičku prisutnost žrtve, poput primjerice imovinskih delikta. Svijest o postojanju žrtve tada je još više oslabljena kod počinitelja (Sykes i Matza, 1957).
- 4) Osuda onima koji osuđuju (*“the condemnation of the condemners”*) – počinitelj može autoritet smatrati licemjernim te smatrati kako je osuda prema počinitelju potaknuta nekim osobnim razlozima i prkosom. Tako, primjerice, počinitelji policiju mogu smatrati korumpiranom, učitelje osuđivati jer imaju miljenike i sl. Napadajući druge, počinitelj tada lakše potiskuje svoja ponašanja (Sykes i Matza, 1957).
- 5) Pozivanje na višu odanost/lojalnost (*“the appeal to higher loyalties”*) – ova tehnika neutralizacije objašnjava kako počinitelji kaznenih djela nužno ne odbijaju društvene norme i zakone (unatoč činjenici da ih se ne pridržavaju), već da neke druge norme

imaju prioritet. Norme koje propisuje grupa prema kojoj pojedinac osjeća pripadnost imat će prevlast nad društvenim normama i zakonima. Primjerice, pojedinac će prekršiti određenu društvenu normu ili zakon jer „nije mogao reći ne prijateljima“ (Sykes i Matza, 1957).

Sudjelovanje žrtve u restorativnom procesu element je restorativne pravde koji utječe na smanjenje stope recidivizma (Piggott i Wood, 2019). Mehanizmi neutralizacije kod počinitelja slabe tijekom susreta sa žrtvom, posebice poricanje žrtve i povrede (Piggott i Wood, 2019). Žrtva tada ima priliku ispričati svoju priču, kako se zbog nanosene štete osjeća te koje je posljedice za nju djelo imalo (Barton, 2000; prema Mirosavljević, 2015). Navedeno je važno zbog procesa ozdravljenja kod žrtve, ali i počinitelja s obzirom da takvo iskustvo može utjecati na razvoj empatije kod počinitelja te preuzimanje odgovornosti, a naposljetku i na uspješnu reintegraciju u društvo (Mirosavljević, 2015).

3.6. TEORIJA OZDRAVLJUJUĆE PRAVDE

Retzinger i Scheff (2000) u svom radu spominju pojmove materijalne i simbolične nadoknade štete. Materijalna nadoknada štete pretpostavlja dogovor između počinitelja, žrtve i zajednice oko načina nadoknade i/ili popravka nanosene štete. Tako primjerice najčešći ishodi restorativnog procesa u kontekstu materijalne nadoknade štete pretpostavljaju financijsku kompenzaciju žrtvi i rad za opće dobro (Retzinger i Scheff, 2000). Proces kojim se postiže dogovor oko materijalne nadoknade štete, kako sami autori tvrde, jasno se verbalizira, vidljiv je i nedvosmislen. Međutim, u podlozi procesa postizanja dogovora u obliku materijalne nadoknade štete leži nešto više dvosmislen i ne tako vidljiv proces – postizanje simboličke nadoknade štete (Retzinger i Scheff, 2000). Takav proces uključuje društvene rituale iskazivanja međusobnog poštovanja, ljubaznosti, iskazivanja iskrene isprike, davanje oprosta. Postizanje simbolične nadoknade ovisi o emocionalnoj dinamici susreta i odnosu među sudionicima. Kao što je već ranije rečeno, kako bi došlo do simboličke nadoknade štete, počinitelj mora iskazati iskren sram i žaljenje što je nanio povredu, a žrtva onda idealno odgovara oprostom počinitelju. Ova dva koraka čine tzv. ključni slijed koji omogućuje zacjeljivanje odnosa između počinitelja i žrtve, ali počinitelja i zajednice. Kada je počinitelj spreman preuzeti odgovornost i izraziti kajanje, reintegracija u zajednicu tada je izglednija (Retzinger i Scheff, 2000). Zacjeljivanje žrtve i počinitelja međuovisan je proces – žrtva će lakše oprostiti počinitelju koji se iskreno kaje nego umanjuje vlastitu odgovornost, kao što će

počinitelju biti lakše napustiti obrambene mehanizme unutar okruženja koje ne moralizira (Miroslavljević, 2015).

3.7. TEORIJA OZDRAVLJUJUĆEG DIJALOGA

Ova teorija stavlja naglasak na način razgovora između uključenih strana. Umbreit i dr. (2007) navode nekoliko dimenzija u podlozi dijaloga, a koje se mogu podijeliti u tri skupine: strukturalna, procesna i ishodišna. O načinu na koji će se odvijati dijalog dosta ovisi i sama priprema za dijalog između počinitelja i žrtve te je uloga facilitatora/posrednika od velike važnosti. Važno je postići ravnotežu između sigurnog okruženja i omogućavanje pojave autentičnih interakcija koje se ne mogu predvidjeti, a koje uvelike utječu na ishod susreta (Umbreit i dr., 2007). Također, važna je struktura razgovora, vođenje istog, uloga posrednika koji osigurava korektnu komunikaciju, dopušta onoliko vremena koliko je potrebno da sudionici iskažu vlastita razmišljanja, emocije, iskažu potrebe te postavljaju pitanja (Miroslavljević, 2015). Važno je poticati osnaživanje uključenih strana, a što podrazumijeva doživljaj sudionika da su imali dovoljno vremena za podijeliti svoju stranu priče, doživljaj da ih se slušalo te da su imali određen utjecaj na ishod susreta (Umbreit i dr., 2007). Osjećaj pravednog procesa koji se odvija tijekom dijaloga od velike je važnosti za sveukupno zadovoljstvo susretom. Takav otvoreni razgovor utječe na smanjenje straha, doprinosi osjećaju olakšanja, ali i pospješuje pojavu empatije kod počinitelja te sveukupno utječe na dobrobit i ponašanje i počinitelja i žrtve (Miroslavljević, 2015).

3.8. TEORIJA INTERAKCIJSKOG RITUALA ("*Interaction Ritual Theory*")

Ova teorija bavi se određenim načelima koja mogu objasniti na koji način restorativna pravda funkcionira, odnosno, koji su to elementi restorativnog procesa koji ga čine uspješnim. Žrtva tijekom susreta prati emocionalne ekspresije počinitelja ne bi li uočila žali li počinitelj zbog kršenja normi (Miroslavljević, 2015), čime se naglasak stavlja na neverbalni aspekt komunikacije. Collins (2004; prema Piggott i Wood, 2019) tvrdi da interakcijski rituali, poput restorativnih intervencija, razvijaju osjećaj solidarnosti što može potaknuti počinitelja da u buduće ne čini kaznena djela. Obilježja uspješnih interakcijskih rituala su fizička prisutnost svih relevantnih sudionika restorativnog procesa, usmjerenost svih uključenih prema

zajedničkom cilju, te stanje istog raspoloženja među sudionicima, odnosno emocionalnog iskustva (Collins, 2004; prema Piggott i Wood, 2019). S prolaskom vremena, sudionici restorativnog procesa postaju sve više slobodni u izražavanju vlastitih osjećaja, manje su suzdržani i manje je tišine, te komunikaciju više usmjeravaju jedni prema drugima. Što postaju slobodniji, to lakše izražavaju snažne emocije, poput krivnje, srama, straha, žala i sl. (Rossner, 2011). Ista autorica navodi da će nerijetko nakon iskazivanja snažnih emocija uslijediti iskazivanje određenih neverbalnih gesti, a koje ukazuju na pojavu međusobne solidarnosti. Riječ je o gestama poput usmjeravanja pogleda prema sugovorniku naspram odvrćanja pogleda, dodir i sl. Takvo stanje zajedničkog emocionalnog iskustva i međusobne solidarnosti utječe na osjećaj veće pripadnosti grupi te potiče razvoj samopouzdanja, entuzijazma i ushićenja, kako navodi Rossner (2011). Počinitelj u žrtvinom prisustvu ima priliku iskazati iskreno kajanje i žal zbog nanesene povrede, što žrtvi olakšava prijelaz od ljutnje i zamjeranja do opraštanja. Taj proces koji vodi do potencijalnog opraštanja počinitelju ključan je za oporavak od traume. Stoga se restorativna pravda često opisuje u terminima „zacjeljujuće pravde“ (Johnstone, 2019).

3.9. TEORIJA ISPRIKE

Potpuna isprika podrazumijeva počiniteljevo preuzimanje odgovornosti, priznanje da je učinio nešto loše te zbog istog izražava žaljenje, ponudu za nadoknadom štete te obećanje da ubuduće neće ponoviti djelo (Dhami, 2012; prema Miroslavljević, 2015). Razvoj empatije prema žrtvi smatra se važnim elementom rehabilitacije počinitelja. Restorativni proces nudi mogućnost razvoja empatije prema žrtvi što dovodi do osjećaja srama i žaljenja te kajanja, a što može imati važan utjecaj na promjenu stavova i ponašanja počinitelja (Miroslavljević, 2015). Nadalje, žrtve također mogu razviti empatiju prema počinitelju, prihvatiti počinitelja tijekom restorativnog procesa što posljedično može utjecati na razvoj samopoštovanja počinitelja te promjenu njegova ponašanja u budućnosti (Petrucci, 2002; prema Miroslavljević, 2015).

Sve navedene teorije pripadaju kategoriji psiholoških ili psihosocijalnih teorija, no s različitim subjektima u fokusu (Miroslavljević, 2015). Teorije reintegrativnog posramljivanja i neprepoznatog srama usko su vezane za počinitelja. Naglasak se stavlja na rad s počiniteljima i emociji srama, a u svrhu preuzimanja odgovornosti te razvoja empatije prema žrtvi. Međutim,

da bi to bilo moguće, potrebno je prisustvo počiniteljevih bliskih osoba koje imaju moć utjecati na promjenu počinitelja. Teorije moralnog razvoja te sprječavanja moralnog povlačenja u fokusu osim počinitelja imaju i žrtvu. Naime, da bi počinitelj postigao određenu promjenu u razmišljanju, stavovima i/ili ponašanju, potrebna je komunikacija sa žrtvom koja iznošenjem svoje priče može potaknuti promjenu kod počinitelja. Također, za počinitelja i žrtvu su važne i teorije ozdravljujuće pravde, ozdravljujućeg dijaloga, interakcijskog rituala te isprike. Sve četiri navedene teorije prepoznaju važnost načina vođenja razgovora i značenje simboličke nadoknade koja velikim dijelom podrazumijeva neverbalni aspekt komunikacije. Teorija proceduralne pravde jedina dominantno stavlja proces u fokus. To ne znači da su počinitelj i žrtva izvan fokusa, no ukoliko se osigura pravedan, nepristran proces, neovisno o samom ishodu, postoji visoka vjerojatnost da će obje strane iskazivati zadovoljstvo procesom jer će smatrati da su tretirane s poštovanjem. S obzirom da navedena teorija ističe važnost procesa, mogu se uočiti sličnosti u odnosu na teoriju ozdravljujućeg dijaloga koji naglašava način vođenja razgovora, a unutar kojeg važnost pravednog i neutralnog procesa igra veliku ulogu u postizanju otvorenog razgovora koji vodi ka smanjenju straha, osjećaju olakšanja te pojavi empatije. Teorija interakcijskog rituala također je uvelike povezana s teorijom proceduralne pravde, dok teorija isprike još povlači sličnosti i s teorijom moralnog razvoja s obzirom da iskrena isprika uvjetuje razvoju empatije prema žrtvi, utječe na razvoj srama i kajanja, a što su značajni čimbenici za promjenu stavova i ponašanja koju pretpostavlja teorija moralnog razvoja. Da bi žrtva ispriku procijenila autentičnom, kontinuirano prati geste počinitelja, element koji nalazimo i unutar teorija ozdravljujućeg dijaloga, ozdravljujuće pravde te interakcijskog rituala.

Obilježja zatvorske kulture i zatvoreničke subkulture mogu predstavljati ozbiljne prepreke za primjenu restorativnih praksi i programa unutar zatvora. Stoga, prije negoli se dotaknemo restorativne pravde unutar zatvorskog sustava, u nastavku rada bit će predstavljeni elementi zatvorske kulture i zatvoreničke subkulture te opisana važnost zatvorskog osoblja i odnosa koji imaju moć utjecaja na rehabilitaciju počinitelja.

4. ZATVORSKA KULTURA

Svaka se kultura može promatrati kroz nekoliko elemenata kao što su zajedničke vrijednosti, stavovi, razmišljanja, ponašanja, simboli, rituali određenih skupina (Tew, Vince i Luther, 2015). Kultura je podložna promjeni te se može naučiti i usvojiti. Općenito se o kulturi govori u pozitivnoj konotaciji jer pretpostavlja da se ista razvija kroz međusobne interakcije i kao odgovor pojedinca na okruženje u kojem se nalazi i kojem pripada. Na taj način, ljudi se prilagođavaju i zajedno rastu (Tew i dr., 2015). Međutim, promatrajući zatvorsku kulturu, pozitivna konotacija gotovo uvijek izostaje, a s obzirom na niz karakteristika koje obilježavaju zatvorsku kulturu i zatvoreničku subkulturu (Tew i dr., 2015). Liebling (2004; prema Crewe, 2011), nadalje, ističe kako je zatvorski sustav okruženje okarakterizirano niskim stupnjem međusobnog povjerenja, što ne čudi uzimajući u obzir sve okolnosti sustava. Tako su, primjerice, neki od glavnih problema s kojima se zatvorenici suočavaju nehigijenski i prenapučeni uvjeti života, nedostatak poštovanja od strane osoblja, destruktivan učinak zatvaranja na odnos s obitelji i neadekvatne ili nedovoljne posjete, te nedostatak bilo kakvog oblika nezavisnog rješavanja problema (Home Office, 1991; prema Liebling, 2008).

Sykes je opisao pet dobro poznatih deprivacija zatvorskog sustava zaslužnih za nebrojene frustracije zatvoreničke populacije: deprivacija slobode, od koje sve ostale proizlaze, deprivacija materijalnih dobara i usluga, deprivacija heteroseksualnih odnosa, deprivacija autonomije te deprivacija sigurnosti (Shammas, 2017). Deprivacije su univerzalne karakteristike zatvorskog sustava te nerijetko uvjetuju pojavu frustracija kod zatvorenika. Frustracije nadalje dovode do nasilja. Uz frustracije uvjetovane spomenutim deprivacijama, na pojavnost nasilja u zatvorskom okruženju još utječu i prenapučenost, neadekvatni odnosi osoblja i zatvorenika, a potrebno je imati na umu kako su zatvorenici u pravilu iznadprosječno agresivni pa je i najmanji povod dovoljan razlog za nasilje (Mejovšek, 2001).

Deprivacijski i importacijski modeli objašnjavaju proces prizonizacije te zatvoreničku subkulturu. Deprivacijski model naglašava prevlast normi, vrijednosti i pravila ponašanja zatvorske ustanove kojima se zatvorenik treba prilagoditi. Importacijski model ističe kako osobne karakteristike zatvorenika te usvojene kriminalne vrijednosti prije zatvaranja utječu na stupanj prilagodbe i ponašanje unutar zatvora (Mejovšek, 2001). Oba modela mogu biti podjednako istinita, uzimajući u obzir holističku perspektivu, uvažavajući zatvorski sustav sa svojim osobitostima koje utječu na zatvorenike, ali i da zatvorenici utječu na procese i kulturu

zatvora donoseći sa sobom izvana postojeće vrijednosti i ponašanja (Tew i dr., 2015; Shammas, 2017).

Nasilje je u zatvorskom sustavu često prisutno, bilo da je riječ o nasilju među zatvorenicima ili pak nasilju između zatvorenika i osoblja. Neovisno o ozbiljnosti situacije, zatvorenici u pravilu ne odgađaju vlastitu frustraciju (Bierie, 2013). Nerijetko je riječ o strategiji kojom zatvorenici pribjegavaju kako bi si osigurali status i zaštitu, čak i oni koji inače nisu skloni agresivnom ponašanju (Crewe i Liebling, 2015; Tew i dr., 2015). Zatvorenici oklijevaju tražiti pomoć od osoblja ukoliko dođe do nasilja među zatvorenicima, što svakako utječe na zatvorsku kulturu i klimu (Bottoms, 1999).

Govoreći o socijalnoj klimi, Ajduković (1990) je opisuje kao percipirani skup onih svojstava ili uvjeta povezanih s unutarnjim okruženjem organizacije od strane njezinih članova. Iako ne postoji jasna definicija socijalne klime, mnogi se autori slažu da je riječ o multidimenzionalnom konstrukt, a u kontekstu zatvorskog sustava i forenzičkih psihijatrijskih bolnica, Tonkin (2015) socijalnu klimu promatra i mjeri kroz percipiranu sigurnost zatvorenika/pacijenata i osoblja od agresivnog ponašanja, percipiranu podršku od strane osoblja u zadovoljenju psihofizičkih potreba zatvorenika/pacijenata, te kroz mogućnosti i prilike za učenjem novih vještina i prosocijalnih ponašanja. Liebling i Arnold (2004; prema Auty i Liebling, 2020) su ukazali na potrebu dodavanja i moralnog aspekta kada promatramo socijalnu klimu zatvorskog okruženja, a Liebling (2011) tvrdi kako se moralna kvaliteta zatvorskog života ponajviše očituje u stavovima i ponašanjima zatvorskog osoblja. Moralni aspekt bi uključivao humanost, odnos s osobljem, uporabu autoriteta, poštovanje i pravednost (Liebling i Arnold, 2004; prema Auty i Liebling, 2020). Odsustvo navedenih elemenata može uzrokovati psihološku patnju te uvjetovati pojavu depresivnosti, ljutnje, frustracije, nasilja i suicida (Liebling, 2011).

Važno je kako zatvorenici percipiraju zatvorsku klimu. Što je percepcija zatvorske klime pozitivnija od strane zatvorenika, to će prosocijalna ponašanja unutar zatvorskog okruženja biti učestalija. Također, bolja percepcija zatvorske klime povezana je i s nižom stopom recidivizma (Auty i Liebling, 2019).

Autoritet osoblja također može utjecati na pojavnost nasilja u zatvorskom sustavu. Naime, ukoliko autoritet izostaje ili ga zatvorenici ne percipiraju legitimnim, tada će zatvorenici prije pribjeći nasilju (Bierie, 2013). Stariji zatvorenici i žene u pravilu manje krše pravila ustanove u odnosu na mlađe i muške zatvorenike (Mandaraka-Sheppard, 1986; prema Bottoms, 1999).

No, ukoliko ustanova nije sposobna uspostaviti red, onemogućuje određenu razinu autonomije zatvorenika te se služi strogim kažnjavanjem, tada se brojka onih koji krše pravila ustanove povećava i u grupi žena i starijih zatvorenika (Mandaraka-Sheppard, 1986; prema Bottoms, 1999). Osoblje zatvorskog sustava nalazi se u poziciji moći u odnosu na zatvorenike, a kako bi njihov autoritet bio poštovan i prihvaćen, važan je odnos. Mnogi se stručnjaci slažu da ključ funkcionalne institucije leži u odnosu između zatvorenika i osoblja (Crewe, 2011; Liebling, 2008; Home Office, 1984; prema Liebling, 2011; Sparks i Bottoms, 1995; Bottoms, 1999). Odnos čini okvir unutar kojeg osoblje donosi neke odluke i unutar kojeg zatvorenici procjenjuju te odluke legitimnima (Liebling, 2008). Iz toga proizlazi da osoblje razvija autoritet kroz odnos sa zatvorenicima te se naglašava važnost zasnivanja kvalitetnog odnosa kako bi primjena formalnih pravila imala učinka. No, „dobar“ odnos nije nužno i „ispravan“ (Crewe, Liebling i Hulley, 2011; Liebling, 2008; Liebling, 2011; Crewe, 2011). Permisivno osoblje ne postavlja jasne i profesionalne granice. Ukoliko zatvorsko osoblje nije u stanju ili se ustručava upotrijebiti moć kako bi se prevenirali konflikti, pokazalo se da će zatvorenici tada prijetnje upućene od drugih zatvorenika tumačiti ozbiljnijima te će biti više reaktivni (Crewe i Liebling, 2015). Zatvorenici ne žele živjeti u okruženju koje ne regulira zatvoreničko ponašanje te žele dosljednu primjenu sankcija u slučajevima kršenja pravila (Crewe i dr., 2011). Ono što karakterizira kvalitetno zatvorsko osoblje jest obavljanje zadataka bez uporabe sile, ali i spremnost da se ista upotrijebi ukoliko situacija to zahtjeva (Liebling, 2011; Crewe i dr., 2011). Zatvorenici pokazuju veći stupanj priznavanja osoblja kao legitimnog autoriteta kada je isto samouvjereno, kompetentno i dosljedno, čak i u kontekstu tradicionalnog etosa koji podrazumijeva naklonost kažnjavajućem i prisilnom pristupu. Iako naizgled kontraintuitivno, osobito ako uzmemo u obzir značenje odnosa u održavanju ravnoteže između sklada i sigurnosti te kontrole, sam odnos se pokazuje kao nedovoljan ukoliko ne ostavlja snažan dojam sigurnosti za zatvorenike. Zatvorenici žele predvidljivost, osjećaj pravednog i poštenog djelovanja, doživljaj da osoblje bez straha koristi svoj autoritet kada situacija to zahtijeva. Ukoliko takvo osoblje ne koristi svoju moć „dovoljno“, zatvorenici isto tumače kao svjesnu namjeru, a ne kao pokazatelj nesigurnosti, straha ili izbjegavanja (Crewe i dr., 2011). Wachtel i McCold (2000) ističu kako je moguće nadići kažnjavajuće-permisivni kontinuum i umjesto istog govoriti o okruženju koje je podržavajuće u postavljanju granica. Potrebno je poznavati zatvorenike i njihovu kulturu u kontekstu zatvorskog sustava, biti u svakodnevnim interakcijama te svojim dosljednim postupanjem ostaviti dojam legitimnog autoriteta koji zna balansirati uporabu moći, jasno postavljati granice i očekivanja od zatvorenika, dopustiti im dio autonomije no držati ih odgovornima za svoje postupke, što posljedično utječe na smanjenu

pojavnost nasilja (Crewe i Liebling, 2015; Crewe i dr., 2011; Liebling, 2011; Crewe, 2011; Edgar, 2015).

Brojna istraživanja ukazuju na mogućnosti primjene restorativne prakse u raznim okruženjima, od kojih je jedno takvo i zatvorsko (Edgar, 2015; Butler i Maruna, 2016; Ross i Muro, 2020; Calkin, 2021), no za neke autore primjena restorativne pravde unutar zatvorskog sustava je sporna.

U nastavku slijedi prikaz mogućih načina primjene restorativne pravde unutar zatvorskog sustava, opis ključnih modela restorativne pravde, pojašnjenje ključnih argumenata za i protiv te poteškoća koje se mogu pojaviti prilikom primjene restorativne pravde unutar zatvorskog sustava.

5. PRIMJENA RESTORATIVNE PRAVDE U ZATVORSKOM SUSTAVU

Johnstone (2014) navodi četiri načina na koja se restorativna pravda implementira i može implementirati unutar zatvorskog sustava: 1) programi usmjereni na podizanje svijesti o žrtvi i treninzi preuzimanja odgovornosti, 2) medijacija i konferencija (dijalog) između žrtve i počinitelja, 3) restorativan zatvor te 4) restorativan pristup konfliktima i kaznenim djelima počinjenim unutar zatvorskog sustava. O programima usmjerenim na podizanje svijesti o žrtvi, medijaciji i konferenciji te o restorativnom zatvoru na primjeru Belgije bit će više riječi u nastavku rada. Primjena restorativnog pristupa u slučaju konflikta ili kaznenog djela počinjenog unutar zatvorskog sustava ne odnosi se na kazneno djelo zbog kojeg je zatvorenik na izvršavanju kazne zatvora, stoga u fokusu nije žrtva dotičnog kaznenog djela. U ovom slučaju govorimo o zatvoreniku ili zatvorskom osoblju koje se može naći u ulozi žrtve unutar zatvora ili kaznonice. Ukoliko dođe do određenog prijestupa unutar zatvora, zatvorska uprava odlučuje o sankciji, a što najčešće podrazumijeva ukidanje pogodnosti ili upućivanje u samicu (Johnstone, 2014; Butler i Maruna, 2016). U posljednjih nekoliko godina, ideja o primjeni restorativne pravde sve je raširenija u kontekstu rješavanja konflikta unutar zatvora. Preporuka Vijeća Europe o mirenju/medijaciji u kaznenim predmetima (br. R (99) 19) smatra se ključnim dokumentom koji je potaknuo implementaciju restorativnih programa u Europi (Aertsen, 2017). Marder (2017) analizirajući Preporuku prepoznaje razne mogućnosti primjene

restorativne pravde i procesa unutar zatvorskog (i probacijskog) sustava poput krugova koji se mogu koristiti u radu sa zatvorenicima i osobljem te kao način uspostave kontakta zatvorenika sa zajednicom, obiteljskih konferencija, reintegrativnih ceremonija, kao odgovor na konflikte među zatvorenicima ili među zatvorenicima i osobljem. Nadalje, Europska zatvorska pravila koje je objavilo Vijeće Europe 2006. godine, a nadogradilo 2020. godine, zadaju određene standarde vođenja zatvora i tretmana zatvorenika te nude smjernice zatvorskom osoblju kako zaštititi i osigurati ljudska prava zatvorenika. Tako smjernica 56.2 glasi: „*Kad god je moguće, zatvorsko osoblje će koristiti mehanizme restoracije i medijacije kako bi razriješili sporove sa i između zatvorenika.*“ (Vijeće Europe, 2020). Standardna minimalna pravila Ujedinjenih naroda za postupanje sa zatvorenicima u pravilu 38. preporučuje „*primjenu, u granicama mogućnosti, postupaka sprječavanja sukoba, posredovanja i drugih alternativnih mehanizama rješavanja sporova u svrhu sprječavanja stegovnih prijestupa ili rješavanja sukoba*“, čime se prepoznaje važnost rješavanja konflikta u sklopu zatvorskog upravljanja. Međutim, unatoč navedenim preporukama koje potiču na upotrebu restorativnih praksi u slučajevima konflikta između zatvorenika ili zatvorenika i osoblja unutar zatvorskog sustava, literatura je većinski usmjerena na prepoznavanje važnosti i moguće benefite primjene restorativne pravde te manjka konkretnih primjera implementacije u navedenim slučajevima (Calkin, 2021). Tako Butler i Maruna (2016) prepoznaju prednosti primjene restorativne pravde u kontekstu zatvorskih konflikta. Autori navode mogućnost povećanja percepcije legitimnosti stegovnog postupka kod zatvorenika, mogućnost praktičnog i interaktivnog učenja o restorativnim metodama rješavanja konflikta, te naposljetku moguće smanjenje broja konflikata unutar zatvora (Butler i Maruna, 2016). Također, autori ističu i mogućnost utjecaja restorativnog pristupa na smanjenje stope recidivizma po izlasku iz ustanove na način da takva primjena restorativne pravde poboljšava percepciju legitimnosti cjelokupnog sustava (Butler i Maruna, 2016). Naglašavaju i posebnost restorativnog pristupa jer iako slučaj na papiru može djelovati u potpunosti identično, ovisno o dinamici restorativnog susreta te pojedinačnim potrebama svih uključenih može ponuditi vrlo različite scenarije – od razgovora od tek nekoliko minuta između dva zatvorenika koji se dogovore da će se međusobno izbjegavati, do višesatne restorativne konferencije unutar koje sudjeluju zatvorenici, zatvorski službenici, upravitelj raspravljajući o kontinuiranim problemima unutar određenog zatvorskog odjela (Butler i Maruna, 2016).

U nastavku slijedi opis ključnih modela restorativne pravde.

MEDIJACIJA

Prvi programi koji su pretpostavljali susret između počinitelja i žrtve nazivali su se mirenje („*reconciliation*“) između počinitelja i žrtve (Van Ness i Strong, 2015). Međutim, mnogi stručnjaci su se protivili takvom nazivu ističući kako se time naglasak stavlja na ishod koji se nužno ne mora dogoditi te da ima religijski prizvuk (što može odbiti neke potencijalne sudionike tog procesa). Medijacija ili dijalog adekvatniji su termini koji su u široj uporabi s obzirom da se naglasak stavlja na proces, a ne na ishod. Danas je uvriježen termin medijacija između počinitelja i žrtve (Van Ness i Strong, 2015).

Medijacija između počinitelja i žrtve najzastupljeniji je model restorativne pravde u Europi i svijetu (UNODC, 2020). Uz prisustvo educiranog facilitatora/medijatora počinitelj i žrtva se sastaju kako bi razgovarali o kaznenom djelu i posljedicama istog te dogovorili korake koje je potrebno poduzeti kako bi se popravila ili nadoknadila šteta (Van Ness i Strong, 2015). Cilj susreta je osnažiti počinitelja i žrtvu da zajedno i ravnopravno sudjeluju u rješavanju posljedica nastalih kaznenim djelom. Facilitator procesa ni na koji način ne utječe na ishod susreta, već svojim znanjima i vještinama pazi da se osnovna načela restorativne pravde poštuju. Također, uloga facilitatora očituje se i u pripremnoj fazi koju karakteriziraju individualni razgovori s počiniteljem i žrtvom kako bi ih se pripremilo za zajednički susret.

Po Van Nessu i Strongu (2015), tri su ključna cilja koja bi se trebala postići tijekom zajedničkog susreta žrtve i počinitelja: 1) identificirati kazneno djelo, odnosno nanesenu nepravdu, 2) popraviti i/ili nadoknaditi nastalu štetu i povredu te 3) raspraviti o budućim namjerama. Identifikacija nanesene nepravde očituje se u neometanom dijeljenju perspektive događaja počinitelja i žrtve. Neki praktičari ovu fazu nazivaju fazom „pričanja priče“ (Van Ness i Strong, 2015). Nadalje, promišljanje o nadoknadi štete pretpostavlja identifikaciju težine nastale štete i povrede. Dogovor o nadoknadi i popravku štete prati pisani sporazum, a najčešće uključuje financijsku kompenzaciju žrtvi, rad za opće dobro ili neku vrstu tretmana za počinitelja. Posljednji cilj susreta jest rasprava o budućim namjerama. Prethodno pretpostavlja zadavanje roka za izvršavanje dogovorenih obveza, potencijalne ponovne susrete, kao i praćenje procesa izvršavanja dogovorenih obveza. Također, buduće namjere odnose se i na namjere počinitelja, koje mjere je spreman poduzeti kako ubuduće ne bi više činio kaznena djela.

U nekim državama medijacija se može provoditi tijekom svih faza kaznenopravnog procesa, uključujući i fazu izvršavanja kazne zatvora. Primjerice, Uprava za zatvorski sustav u Kanadi („*The Correctional Service of Canada*“) na nacionalnoj razini ima uređenu primjenu medijacije

tijekom faze izvršavanja kazne zatvora te je poznatija pod nazivom *Restorative Opportunities* program. Zatvorenici se ne mogu samoinicijativno prijaviti za medijaciju, no za njih to može učiniti zatvorski službenik ukoliko procijeni da je zatvorenik spreman preuzeti odgovornost te spreman za susret. Nakon prijave, osoblje koje provodi medijaciju procjenjuje adekvatnost i motivaciju počinitelja. Većina medijacije provodi se metodom licem u lice, no moguće su i neke druge metode poput pisanja pisma, video poziv, metoda poštarica i sl. (Government of Canada, 2023).

KONFERENCIJA

Konferencija je novozelandski model restorativne pravde nastao na temeljima 'whanau konferencije' koju prakticiraju Maori, starosjedilački narod Novog Zelanda. Konferencija, poznatija još i kao obiteljska konferencija, većinom se provodi u slučajevima koji uključuju maloljetne počinitelje kaznenih djela. No, konferencije u zajednici koje se uglavnom odnose na odrasle počinitelje kaznenih djela, sve su češće u uporabi (Van Ness i Strong, 2015).

Ključna je razlika konferencije i medijacije u količini sudionika procesa. Obiteljska konferencija/konferencija u zajednici tako pretpostavlja širi krug sudionika, od obitelji i prijatelja, pa do primjerice policijskih službenika i drugih predstavnika pravosudnog sustava. Iako i medijacija i konferencija pretpostavljaju svojevrstu pripremu pred zajednički susret, u konferenciji je pripremna faza ipak manje naglašena negoli kod medijacije koja veliku važnost stavlja na individualne razgovore s počiniteljem i žrtvom (Van Ness i Strong, 2015). Na početku zajedničkog susreta facilitator objašnjava proces i predstavlja pravila, nakon čega proces i dijalog prate više-manje istu strukturu kao i kod medijacije – počinitelj odgovara na pitanja otvorenog tipa kako bi ispričao što se dogodilo. Potom žrtva dijeli svoja iskustva, kako je djelo utjecalo na njih te postavljaju pitanja počinitelju. Obitelj žrtve tada ima priliku podijeliti svoj doživljaj djela i osjećaje nakon čega to isto čini i počiniteljeva strana. Zatim slijedi faza grupne rasprave o načinima nadoknade i/ili popravka štete dok se ne dođe do konsenzusa.

Unutar engleskog zatvora Bullingdon provode se konferencije s počiniteljima kaznenih djela s elementima nasilja i njihovim žrtvama. Zatvorski službenici educirani za primjenu restorativne pravde provode selekciju i procjenu zatvorenika za sudjelovanje unutar restorativne konferencije. Ukoliko zatvorenici pristanu sudjelovati, tada se kontaktiraju žrtve. Liebmann (2007: 227) navodi primjer uspješno provedene konferencije unutar spomenutog zatvora, a

koja uključuje dvojicu braće ovisnika o heroinu koji su prilikom krađe benzinske postaje prijetili djelatnicima da će im nauditi. Jedan od djelatnika je uspio pobjeći i dozvati pomoć, a braća su završila u zatvoru. Konferencija se održala unutar zatvora, a sudjelovala su oba počinitelja, njihova tetka te djelatnici benzinske postaje, odnosno žrtve kaznenog djela. Konferencija je pratila zadanu strukturu – pripremni razgovori, zajednički susret tijekom kojeg su prvo počinitelji prepričali događaj, a potom žrtve podijelile kakve je posljedice za njih djelo imalo. Žrtve su pričale o nesanicima, visokom stupnju anksioznosti, stresu, narušenim odnosima s bliskim ljudima, gubitku posla te o strahu od osвете počinitelja ukoliko budu pušteni na slobodu. Član obitelji je također podijelio iskustvo emocije srama. Počinitelji su počeli uviđati stvarne posljedice kaznenog djela, a što se prije svega odnosi na psihološku patnju svih uključenih. Počinitelji su tada razuvjerali žrtve da im nisu imali namjeru nauditi i da im se neće osvećivati te su s njima podijelili svoja iskustva i okolnosti koje su dovele do počinjenja kaznenog djela. Razgovor se nastavio u nešto opuštenijem tonu s obzirom da su žrtve dobile potrebne odgovore i imale priliku čuti zašto je do kaznenog djela uopće došlo. Uslijedio je dogovor oko nadoknade štete. Po završetku konferencije, svi sudionici su ostali neformalno razgovarati preko sat vremena što je sasvim sigurno svojevrsni pokazatelj učinkovitosti provedenog restorativnog procesa. Facilitator je naknadno pratio proces izvršavanja dogovorenih obveza, a žrtve su izvijestile kako više ne žive u strahu te da su vratili kontrolu nad svojim životima.

KRUGOVI

Model se temelji na praksi starosjedilačkog stanovništva Sjeverne Amerike, a uključuje znatno veći broj sudionika, s naglaskom na zainteresirane članove zajednice (Van Ness i Strong, 2015). Facilitator procesa je član zajednice, a često se naziva i čuvarem procesa (Van Ness i Strong, 2015). Facilitator procesa usmjerava razgovor, pazi da se poštuju svi uključeni, sažima rečeno te usmjerava ka postizanju konsenzusa (Žižak i Miroslavljević, 2013). Sudionici pričaju jedan po jedan te mogu raspravljati vrlo široko o kaznenom djelu, uključujući uvjete unutar zajednice važne za razumijevanje razloga i potencijalnih rješenja. Važno je postizanje konstruktivnog ishoda koji će uzeti u obzir potrebe žrtve i zajednice te potrebe i mogućnosti počinitelja. Kao i kod prethodnih modela, raspravlja se o planu nadoknade štete te se prati izvršavanje obveza. Unutar krugova, često se otkrivaju i raspravljaju problemi koji su izvan dosega konkretnog kaznenog djela (Van Ness i Strong, 2015). Osim za počinitelja i žrtvu,

krugovi su i za zajednicu u cjelini te se smatra kako se sudjelovanjem unutar krugova jača identitet i međusobne veze unutar zajednice (Van Ness i Strong, 2015).

O primjeru primjene krugova unutar zatvorskog sustava neposredno pred otpust zatvorenika bit će više riječi u nastavku rada kroz prikaz programa.

PANELI SUROGAT ŽRTVI

Za razliku od prethodno navedenih modela, paneli surogat žrtvi se neće tako često pronaći u literaturi na popisu ključnih modela restorativne pravde. Naime, riječ je o možda poznatijem terminu – programi podizanja svijesti o žrtvi/empatije prema žrtvi. Van Ness i Strong (2015) pak govore o 'impact' panelima te ih svrstavaju u ključne modele restorativne pravde uz još ranije navedenu medijaciju, konferenciju i krugove. Kroz literaturu se često nailazi upravo na programe koji uključuju susrete zatvorenika i surogat žrtvi. Riječ je o susretu počinitelja i žrtve istog ili sličnog kaznenog djela, a koji nisu međusobno povezani konkretnim kaznenim djelom. Zbog različitih razloga, počinitelj i/ili žrtva se ne žele ili ne mogu međusobno susresti, no i dalje imaju potrebu za rješavanjem posljedica kaznenog djela. Van Ness i Strong (2015) navode kako su paneli surogat žrtvi po svom sadržaju raznolikiji od medijacija i konferencija. Pregledom dostupne literature, upravo su se programi panela surogat žrtvi pokazali kao najučestalije izvješćivani i evaluirani, no o tome će biti više riječi u nastavku rada. Prije negoli se organizira susret zatvorenika i surogat žrtve, zatvorenici prolaze trening podizanja svijesti prema žrtvi (Liebmann, 2007). Trening može biti kratak tečaj kroz individualni ili grupni rad. Cilj treninga jest motivirati zatvorenike da uvide posljedice kaznenog djela, a tehnike koje se najčešće koriste su gledanje videa i filmova koji tematiziraju iskustvo viktimizacije, rasprave o vlastitom iskustvu viktimizacije, igranje uloga, opisivanje kaznenog djela i posljedica istog kroz perspektivu žrtve te pisanje pisma žrtvi koja se ne šalju (Liebmann, 2007). Kako Liebmann (2007) ističe, mnogi zatvorenici su i sami žrtve te razumijevanje vlastitog iskustva viktimizacije može poduprijeti razvoj svijesti prema drugim žrtvama. Susret zatvorenika i surogat žrtvi prati već poznatu strukturu – svi sudionici imaju neometano vrijeme za ispričati svoju stranu priče i podijeliti iskustva, a nakon čega slijedi neki oblik simbolične nadoknade od strane zatvorenika.

DIJALOG IZMEĐU ŽRTVE I POČINITELJA

Dijalog je vrlo specifičan model restorativne pravde koji se najviše razlikuje od svih dosad spomenutih modela. Dijalog između žrtve i počinitelja pretpostavlja teško kazneno djelo s elementima nasilja, kao što je primjerice ubojstvo, pokušaj ubojstva, otmica, silovanje i sl. Riječ je o jedinom modelu koji ni na koji način ne može uvjetovati ikakve pogodnosti za zatvorenika s obzirom da se zatvorenik nalazi na izdržavanju dugotrajne ili doživotne kazne zatvora. Žrtva je ta koja inicira susret, što je još jedna od ključnih razlika između ovog i ostalih modela restorativne pravde unutar kojih počinitelj iskazuje želju, nakon čega se procjenjuje njegova motivacija i spremnost za sudjelovanjem, a tek onda se kontaktira žrtva. Prije svega, ovaj model usmjeren je ka zacjeljivanju žrtve, a zatim i na zacjeljivanje počinitelja (Liebmann, 2007). Važnost zajednice kao i pitanje recidivizma unutar ovog modela nisu relevantne stavke. Iako facilitator dijaloga mora posjedovati određene vještine kao i za provedbu medijacije, od iznimne je važnosti da facilitator u potpunosti razumije iskustvo viktimizacije, da ima kapacitet razumjeti i nositi se s osjećajima patnje i gubitka, da razumije posttraumatski stresni poremećaj te da može surađivati sa psihoterapeutima (Umbreit, 2001). Nadalje, u kontekstu rada sa zatvorenikom, facilitator mora imati znanja o funkcioniranju zatvorskog sustava, razumjeti zatvoreničko iskustvo, biti u mogućnosti povezati se s počiniteljem teškog kaznenog djela na neosuđujući način te posjedovati vještinu pregovaranja s ključnim zatvorskim službenicima kako bi uopće osigurao pristup zatvoreniku (Umbreit, 2001). Za razliku od medijacije, dijalog pretpostavlja dugotrajniju pripremu, nekad čak i preko godinu dana s obzirom na izraženiji naboj emocija koji se neizbježno javlja unutar procesa (Liebmann, 2007). Nakon detaljne pripreme obje strane, slijedi zajednički susret koji se najčešće provodi unutar zatvora. Facilitator otvara susret, pojašnjava proces i temeljna pravila, razjašnjava uloge ostalih sudionika ukoliko su prisutni u ulozi potpore. Također, ima ulogu stvaranja i očuvanja sigurnog okruženja, nadgleda proces te pazi da ne intervenira prebrzo u slučaju tišine, procjenjuje potrebu za stankom i sl. Dijalog ne slijedi striktnu, unaprijed zadanu strukturu razgovora niti ima vremensko ograničenje. Dopušta se sloboda da proces dijaloga dosegne svoj prirodni završetak. Kada se dijalog bliži kraju, facilitator sažima susret te dogovara ponovni, bilo pojedinačno ili zajednički. Cilj ponovnog susreta jest provjera utjecaja koji je proces imao na sudionike, provjera emocionalnog stanja sudionika kao i njihova očekivanja. Također, važno je raspraviti o bilo kojim neodgovorenim potrebama i pitanjima, po potrebi ugovoriti druge usluge s ciljem pružanja podrške i pomoći te planirati završetak (Umbreit, 2001). Adekvatno

vođen, model ima veliku moć utjecati na osjećaj ozdravljenja kod žrtve i počinitelja (Liebmann, 2007).

Slijedi pojašnjenje ključnih argumenata za i protiv, odnosno, oprečnih stajališta kao i poteškoća koje se mogu pojaviti tijekom primjene restorativne pravde unutar zatvorskog sustava.

5.1. OPREČNA STAJALIŠTA

Restorativna se pravda danas, kako je već ranije spomenuto, uglavnom smatra komplementarnom tradicionalnom kaznenopravnom sustavu. Međutim, ipak postoji određena struja među stručnjacima koja smatra da bi se restorativna pravda u potpunosti trebala odvojiti od kaznenopravnog sustava (Maglione, 2021). Kada govorimo o protivnicima primjene restorativne pravde unutar zatvora, to su prije svega radikalni zagovaratelji, odnosno, abolicionisti. Abolicionisti retributivnu pravdu i pristup u potpunosti žele zamijeniti restorativnom te se ne slažu s primjenom iste u zatvorskom sustavu s obzirom na kontradiktornosti međusobnih postavki (Guidoni, 2003; Maglione, 2021). Kao jednu od ključnih razlika dvaju pristupa, Dhimi, Mantle i Fox (2009) navode izdvajanje počinitelja iz društva, prekid svih veza njegovim zatvaranjem naspram restorativne vrijednosti koja pretpostavlja okupljanje svih strana uključenih u počinjeno kazneno djelo kako bi se popravila ili nadoknadila šteta. Ukratko, ključni argument protiv primjene restorativne pravde unutar zatvora jest mišljenje da restorativna pravda tada postaje samo jedan od mehanizama kažnjavanja, a što je kontradiktorno jer je po nekim autorima, restorativna pravda upravo i nastala kao kritika kaznenopravnom sustavu (Pali i Maglione, 2021). Uz abolicioniste koji zagovaraju odvajanje restorativne pravde od kaznenopravnog sustava jer smatraju kako vrijednosti i načela restorativne pravde nikako ne mogu supostojati s retribucijskim karakterom sustava, nameće se i mišljenje da je restorativna pravda „meki“ i jednostavan način izvršavanje kazne zatvora, a takvom pristupu, po nekim autorima, nije mjesto unutar sustava koji dominantno teži kažnjavanju počinitelja (Edgar, Newell i James, 2006).

Albrecht (2011) ističe kako važne elemente restorativne pravde poput preuzimanja odgovornosti, dobrovoljnosti sudjelovanja, procesuiranja teških emocija te potencijalnog dijaloga sa žrtvom nije jednostavno primijeniti u radu sa zatvorenicima. Autorica navodi kako su neka istraživanja pokazala da je zatvorenike teško motivirati na sudjelovanje u restorativnom procesu, a nudi i moguća objašnjenja zašto je tome tako. Naime, moguće je da

ponuda za sudjelovanjem unutar restorativnog procesa dolazi prekasno – počinitelji mogu smatrati kako su već preuzeli odgovornost za počinjeno kazneno djelo samim time što su na izdržavanju kazne zatvora (Albrecht, 2011). Nadalje, zatvaranje je u pravilu štetno iskustvo te vrlo često ima negativan utjecaj na zatvorenikovo samopouzdanje. Kako bi ipak očuvali dio samopouzdanja, zatvorenici mogu umanjivati ozbiljnost kaznenog djela raznim tehnikama neutralizacije, a koje su opisane ranije u radu. S obzirom da je za restorativan proces važno preuzimanje odgovornosti, isto može biti u suprotnosti s očuvanjem zatvorenikovo samopouzdanja. Autorica još navodi kako priroda zatvora onemogućuje proaktivnost zatvorenika te ih na taj način sustav održava pasivnima, a što nikako nije poželjno za prirodu restorativnog procesa. Na tragu prethodnog, kao posljednju poteškoću koja se može javiti prilikom primjene restorativnih procesa unutar zatvorskog sustava, Albrecht (2011) navodi suprotnosti sa zatvorskou kulturom i subkulturom. Otvoreno dijeljenje iskustava i vlastitih emocija nije u suglasju s postavkama ustanove. S obzirom na sve navedeno, autorica zaključuje kako ne iznenađuje manjak motivacije kod zatvorenika da se susretnu sa žrtvom i drugim važnim sudionicima kako bi raspravljali o posljedicama kaznenog djela. Također, ni žrtve nije lako motivirati na sudjelovanje u restorativnom procesu unutar zatvorskog sustava (Albrecht, 2011). Kao što je slučaj i sa zatvorenicima, ponuda za sudjelovanje unutar restorativnog procesa i za žrtve može doći prekasno, s obzirom da mnogi zatvaranjem počinitelja djelomično zatvaraju cijelu priču. Kao jedan od ključnih razloga nemotiviranosti, Albrecht (2011) navodi i sumnjičavost žrtvi. Naime, iako je restorativna pravda u originalu na žrtvu orijentiran proces, medijacija između počinitelja i žrtve inicirana od strane zatvorskog osoblja može ostaviti dojam da zatvorenik nema u potpunosti iskrene namjere. Dobro vladanje zatvorenika može uvjetovati određene pogodnosti (Van Garsse, 2015). No, i kada ne postoje izravne pogodnosti za zatvorenika, iskazana želja da sudjeluje unutar restorativnog procesa te nadoknadi nanesenu štetu može utjecati na cjelokupnu sliku njegova vladanja unutar zatvora te se potencijalno uzeti u obzir ukoliko dođe do rasprave o uvjetnom otpustu zatvorenika (Albrecht, 2011). Naposljetku, prepreka za sudjelovanje žrtve u restorativnom procesu unutar zatvora jest i strah od same ustanove što može dodatno utjecati na reviktimizaciju (Albrecht, 2011).

Zatvaranje počinitelja i dalje je dominantan društveni odgovor na kriminalitet. Razni rehabilitacijski programi koji se provode unutar zatvora i kaznionica imaju za cilj osposobiti pojedinca za život na slobodi u skladu sa zakonom i društvenim normama. Krajnja svrha jest smanjenje stope recidivizma. Međutim, trend zatvaranja je sve veći, a stope recidivizma se ne

smanjuju, zbog čega se zatvaranje kao metoda odvracanja od činjenja kaznenih djela smatra neučinkovitim, osobito kada se uzmu u obzir veliki troškovi zatvaranja (Johnstone, 2014).

Neki autori podsjećaju na činjenicu kako zatvorski sustav neće tako skoro nestati, a da se učinci restorativne pravde i prakse ne bi, stoga, u potpunosti odbacili, sve više raste primjena restorativne pravde unutar zatvorskog sustava (Dhami i dr., 2009; Edgar i dr., 2006; Van Ness, 2007; prema Johnstone, 2014). Iako je restorativna pravda u svojoj praksi i primjeni većinski ostala na maloljetničkom pravosuđu, „lakšim“ kaznenim djelima te na nerecidivistima (Wood i Suzuki, 2016), važan argument za primjenu restorativne pravde unutar zatvorskog sustava odnosi se upravo na počinitelje tzv. teških kaznenih djela i njihove žrtve (Johnstone, 2014; UNODC, 2020). Naime, neka istraživanja su pokazala da restorativna pravda može biti učinkovitiji odgovor na potrebe žrtvi i počinitelja nastale kao posljedica teških kaznenih djela (Umbreit, 2001; Johnstone, 2014; UNODC, 2020). Emocije straha, srama i krivnje potentnije su kod žrtvi teških kaznenih djela, pa su potrebe zacjeljivanja i dobivanja odgovora samim time i snažnije izražene (Umbreit, 2001). Iako je ranije bilo riječi o potencijalnom negativnom učinku dolaska žrtve unutar zatvora u svrhu restorativnog procesa, Umbreit (2001) navodi kako upravo činjenica da se susret odvija unutar okruženja koje je strogo nadzirano, a počinitelj zatvoren, može pružiti osjećaj sigurnosti kod žrtve. Iako je podvojenost mišljenja razvidna, brojni se autori ipak slažu kako najveću korist od restorativnih programa mogu imati upravo žrtve i počinitelji teških kaznenih djela (Umbreit, 2001; Edgar i dr., 2006; Goulding, Hall i Steels, 2008; Dhami i dr., 2009). Naposljetku, zatvaranje ne pretpostavlja isključivo počinitelje teških kaznenih djela. Dapače, kako trend zatvaranja u nekim zemljama sve više raste (Johnstone, 2014), tako se na izdržavanju kazne zatvora često nalaze i počinitelji tzv. lakših kaznenih djela (Goulding i dr., 2008). Restorativna se pravda smatra prihvatljivim odgovorom na takva kaznena djela, stoga primjena unutar zatvorskog sustava tim više ima smisla.

Nesuglasje između ključnih postavki zatvorskog sustava i restorativne pravde ključan je argument protiv njezine primjene unutar sustava. Protivnici primjene zagovaraju kako se maksimalni potencijal restorativne pravde ostvaruje izvan zatvora. Paralelno postoje dokazi učinkovitosti restorativne pravde u slučajevima teških kaznenih djela, a što pretpostavlja zatvaranje počinitelja. Mišljenja sam da je važnije baviti se razumijevanjem, razvojem i primjenom učinkovitih restorativnih programa te ulagati napore u edukaciju stručnjaka facilitatora. Također, svaka žrtva proživljava posljedice kaznenog djela na svoj način i svojim

tempom, iako postoje univerzalne potrebe žrtvi koje nastaju kao posljedica kaznenog djela. Te potrebe očituju se u traženju odgovora na pitanja što se dogodilo i zašto, potreba da ispričaju svoju stranu priče i da se njihovi osjećaji validiraju, potreba za ponovnim preuzimanjem kontrole nad sobom i svojim životom te uvjerenje da će u budućnosti biti sigurne (Johnstone, 2014). Na neka od tih pitanja jedino počinitelj može dati odgovore. Stoga, smatram kako bi se pristup restorativnom procesu trebao omogućiti u svim fazama kaznenopravnog procesa s obzirom da žrtva može dugo nakon kaznenog djela početi osjećati posljedice te poželjeti susret s počiniteljem. Pristup restorativnoj pravdi bi se trebao dati na odabir pojedincima, uz stručno vodstvo educiranih facilitatora.

U nastavku rada slijedi prikaz nekih učinkovitih restorativnih programa u svijetu koji se provode unutar zatvorskog sustava.

6. PROGRAMI RESTORATIVNE PRAVDE U ZATVORSKOM SUSTAVU

Google znalac, internetski pretraživač znanstvene literature, bio je ključno polazište za pretragu programa koji slijede u nastavku. Također je pretražen Hrčak, portal hrvatskih znanstvenih i stručnih časopisa. Nadalje, nekoliko časopisa pokazalo se relevantnima tijekom iščitavanja literature na temu restorativne pravde unutar zatvorskog sustava te su isti pretraženi u digitalnim izdanjima. Relevantni časopisi su: *RJ: An International Journal*, *International Journal of RJ*, *Contemporary Justice Review*, *The Prison Journal*, *Prison Service Journal*, *Howard Journal of Criminal Justice*, *Victims & Offenders*, *Conflict Resolution Quarterly*. Nadalje, za sekundarne izvore podataka korišteni su i popisi literature pojedinih radova kako bi se proširila pretraga programa. Ključni kriteriji odnosili su se na okruženje i populaciju s kojom se programi provode. Riječ je o zatvorima i kaznionicama te o isključivo odraslim počiniteljima kaznenih djela koji se nalaze na izvršavanju kazne zatvora. Ključne riječi korištene za pretragu su: *“restorative justice programs inside prisons“*, *“restorative justice and prison setting“*, *„programi restorativne pravde unutar zatvora“*, te *„restorativna pravda u zatvorskome sustavu“*.

6.1. Bridges to Life

Općenito: Bridges to Life je program temeljen na principima restorativne pravde koji za ciljeve ima: povezati zajednice sa zatvorima, smanjenje stope recidivizma s naglaskom na nasilna kaznena djela, smanjiti broj žrtava te povećati sigurnost javnosti (Bridges to Life, 2023). Provodi se u preko 60 zatvora u Teksasu te je tijekom posljednjih dvadesetak godina proveden s više od 23 000 zatvorenika (BTL, 2015a; prema Armour i Silva, 2016). Neki filozofski temelji programa oslanjaju se na kršćanske principe i vrijednosti, pa tako domaće zadaće podrazumijevaju čitanje određenih dijelova Biblije, neobvezno započinjanje i završavanje susreta molitvom te pjevanje duhovnih pjesama po završetku programa (Armour, Sage, Rubin i Windsor, 2005). Unatoč kršćanskoj filozofiji, program nije ograničen na jednu religiju te je jedini uvjet sudjelovanja dobrovoljnost i spremnost zatvorenika. Jedno istraživanje istaknulo je kako preko 30% zatvorenika pripada i raznim drugim religijama (Armour, Windsor, Aguilar i Taub, 2008; prema Armour i Silva, 2016).

Cilj: Smanjenje stope recidivizma te facilitacija zacjeljivanja svih sudionika programa (Armour i Silva, 2016).

Korisnici: Volonteri surogat žrtve, zatvorenici, predstavnici zajednice.

Kriteriji za sudjelovanje: Zatvorenici koji iskazuju motivaciju za promjenom te zatvorenici kojima je ostalo do 9 mjeseci izvršavanja kazne zatvora (Armour i Silva, 2016).

Opis programa: Program traje 3 mjeseca te se provodi sa zatvorenicima koji imaju do 9 mjeseci od izlaska iz ustanove. Program vodi skupina volontera iz zajednice koji imaju ulogu facilitatora procesa i tzv. surogat žrtve (žrtve sličnih ili istih kaznenih djela, ali čiji počinitelji nisu konkretni zatvorenici sudionici programa). Grupe su manjeg formata (5 zatvorenika, 2 surogat žrtve i 1 facilitator) te se sastaju na tjednoj bazi u trajanju od 2 sata unutar zatvora (Armour i Silva, 2016). BTL se provodi na temelju priručnika *Restoring Peace: Using Lessons from Prison to Mend Broken Relationships*, a neke od tema koje se obrađuju su preuzimanje odgovornosti, priznanje krivnje i oprost. Uloga facilitatora je da potiče dijeljenje priča i rasprave tijekom susreta što posljedično utječe na stvaranje odnosa, ali i da prati provedbu programa po zadanom kurikulumu. Sudionicima se zadaju domaće zadaće koje uključuju introspektivna pitanja. Ključni element programa jesu priče žrtava u sklopu priručnika, ali i paneli surogat žrtvi koji se odvijaju 4 puta tijekom perioda od 3 mjeseca koliko program traje.

Žrtvine priče potiču osjećaj empatije kod zatvorenika jer tada postaju svjesni učinka koje je kazneno djelo imalo na žrtve, njihove obitelji i zajednicu (Bridges to Life, 2023).

Evaluacija: Prosječna stopa recidivizma unutar tri godine po izlasku iz ustanove u Teksasu za generalnu zatvorsku populaciju iznosi oko 31 % u usporedbi sa stopom recidivizma koja unutar tri godine po izlasku iz ustanove za generalnu zatvorsku populaciju iznosi 67.5% u ostalim savezним državama (Armour i dr., 2005). Iako u vrijeme provedbe evaluacije ne postoje kontrolne studije BTL-a kao ni kompletni podaci o stopi recidivizma unutar tri godine po izlasku, postojeće analize podataka koje je proveo Odjel za pružanje usluga žrtvama (*Victim Services Division of the Texas Department of Criminal Justice*) pokazale su kako tek 12.4 % sudionika BTL programa recidivira (Armour i dr., 2005).

Nadalje, autori su ispitali zadovoljstvo sudionika različitim aspektima programa. Svi sudionici (zatvorenici, surogat žrtve, volonteri facilitatori) iskazali su visoku razinu zadovoljstva svim aspektima programa, iako su zatvorenici iskazali nešto veće zadovoljstvo od surogat žrtvi i facilitatora (Armour i dr., 2005). Susreti sa surogat žrtvama kao i grupe manjeg broja sudionika komponente su programa s kojima su sudionici najviše zadovoljni (Armour i dr., 2005). Kao prijedlog za poboljšanje, zatvorenici naglašavaju potrebu za duljim susretima te da više žrtvi dijeli svoje priče i iskustva (Armour i dr., 2005). Jedna od preporuka surogat žrtvi jest da se poveća raznolikost priča i iskustava žrtava, odnosno, da je raspon kaznenih djela veći unutar osobnih priča (Armour i dr., 2005). Zatvorenici ističu kako su od programa najviše dobili to što se odvijao u manjim grupama (42%), razvoj svjesnosti o učinku nanesene štete (38%) te je 16% zatvorenika iskazalo namjeru za promjenom ponašanja u budućnosti (Armour i dr., 2005). Kada je riječ o svjesnosti učinka nanesene štete, neki zatvorenici su iskazali svijest o psihološkoj patnji žrtvi te su počeli uviđati kako i „lakše“ kazneno djelo može imati teške, negativne učinke na druge. Iskazali su i promjenu svijesti kada je riječ o utjecaju kaznenog djela i na vlastitu obitelj. Nadalje, surogat žrtve su iskazale razumijevanje počiniteljevih osjećaja, motivacije i ponašanja te su uz facilitatore došli do zaključka kako su počinitelji i sami nerijetko višestruko viktimizirani. Surogat žrtve posebno su istaknule posebnost svjedočenju promjena u stavovima kod počinitelja te su uvidjeli svoj doprinos takvoj promjeni. Vjeruju kako davanjem pozitivnih povratnih informacija počiniteljima pomažu u pripremi za budućnost (Armour i dr., 2005). Svi su sudionici iskazali povećanje razumijevanja i svijesti o životima drugih, i zatvorenici i surogat žrtve ističu značaj manjih grupa, a zatvorenici i facilitatori ističu pozitivnu percepciju budućnosti (Armour i dr., 2005). Što se tiče prijedloga za poboljšanje, svi sudionici navode potrebu za produljenjem grupnih susreta, ali i programa

općenito. Također, slažu se kako je potrebno bolje upravljanje grupom – sami facilitatori ističu potrebu za više edukacija koje bi im pomogle kvalitetnije voditi grupu i grupne procese kao i poticanje počinitelja da izraze svoje osjećaje (Armour i dr., 2005).

6.2. SORI – Supporting Offenders through Restoration Inside

Općenito: SORI je program temeljen na principima restorativne pravde kojeg su u partnerstvu razvili zatvor u Cardiffu, Wales i nezavisna udruga za pružanje podrške žrtvama u Walesu (Victim Support, 2024). Provodi se u zatvorima Engleske i Walesa. Tijekom prvog dana potencijalni sudionici zatvorenici se upoznaju s principima restorativne pravde kako bi mogli donijeti odluku o daljnjem sudjelovanju. Potom se provode grupne i individualne vježbe koje obuhvaćaju igranje uloga te poticanje razvoja empatije prema žrtvama. U programu također sudjeluju surogat žrtve i članovi lokalne zajednice. Zatvorenici i surogat žrtve imaju priliku ispričati svoju priču, a članovi lokalne zajednice imaju priliku prisustvovati kako bi posvjedočili simboličnoj nadoknadi štete – program obično završava zatvorenikovim iskazivanjem kajanja i traženjem oprost od surogat žrtvi. Sudjelovanje nije obvezno niti uvjetuje raniji otpust (Beech i Chauhan, 2012).

Cilj: Povećati empatiju kod počinitelja prema žrtvama, motivirati počinitelje da promijene kriminalna ponašanja te da preuzmu odgovornost za kazneno djelo (Beech i Chauhan, 2012).

Korisnici: Zatvorenici, surogat žrtve, članovi lokalne zajednice.

Kriteriji za sudjelovanje: Zatvorenici koji iskazuju određeni stupanj žaljenja i motivaciju za promjenom. Iz programa su isključeni visokorizični počinitelji, oni koji ne iskazuju žaljenje, koji niječu postojanje žrtve, imaju antisocijalni poremećaj ličnosti, imaju poteškoće u učenju ili neke druge smetnje mentalnog zdravlja koje bi im onemogućile adekvatno sudjelovanje, koji su procijenjeni visokorizičnim za samoozljeđivanje (osim ako su razlozi samoozljeđivanja povezani s osjećajem krivnje zbog kaznenog djela), seksualni prijestupnici kao i počinitelji nasilja u obitelji. No, počinitelje nasilja u obitelji nije u potpunosti lako izostaviti s obzirom da takva djela mogu ostati nezabilježena (Beech i Chauhan, 2012).

Opis programa (Liebmann, 2006):

1. faza: Uvod u SORI program – jednodnevna probna radionica tijekom koje se zatvorenike upoznaje s principima restorativne pravde te im se pomaže odlučiti žele li

sudjelovati u daljnjem programu koji pretpostavlja podizanje svijesti o žrtvi i njezinim potrebama.

2. faza: Podizanje svijesti o žrtvi - u trajanju od 6 dana, uključuje igranje uloga, grupni rad, individualne vježbe za poticanje empatije prema žrtvi. Zatvorenike se potiče da promisle o mogućnostima nadoknade štete tijekom izvršavanja kazne zatvora, ali i po izlasku iz ustanove.
3. Faza: Priprema zatvorenika za susret sa surogat žrtvama (u trajanju od 3 dana), podučavanje zatvorenika vještinama aktivnog slušanja. Zatvorenicima se demonstrira primjer medijacije između žrtve i počinitelja kako bi ih se pripremio za susret sa surogat žrtvom. Također, surogat žrtve se odvojeno priprema za susret s počiniteljima - provedbom intervjua, doznaje se o njihovom iskustvu nanesene štete te se raspravlja o njihovim očekivanjima od počinitelja. S temeljnim pravilima se upoznaju obje grupe prije susreta.
4. faza: Grupni susret zatvorenika i surogat žrtvi – jednodnevni susret pod vodstvom educiranih SORI facilitatora.

Evaluacija: Brojna istraživanja su potvrdila pozitivan učinak SORI programa. Miles (2008; prema Beech i Chauhan, 2012) je proveo kvalitativno istraživanje i utvrdio pozitivan učinak izravnog susreta sa žrtvama na počinitelje, utjecaj programa na izazivanje osjećaja krivnje, srama i žaljenja, želje za isprikom, da se nadoknadi šteta i naprave pozitivne promjene te preuzimanje odgovornosti za vlastita ponašanja. Nadalje, Bird (2008; prema Beech i Chauhan, 2012) i Bourton i Harrison (2008; prema Beech i Chauhan, 2012) izvještavaju o značajnom povećanju osjećaja brige za žrtve te poboljšanja u motivaciji počinitelja da promjene svoja ponašanja.

Beech i Chauhan (2012) su u svom istraživanju primijenili tri upitnika prije/poslije provedbe programa, na uzorku od 163 muška zatvorenika. Upitnici su mjerili stupanj iskazivane brige za žrtve, lokus kontrole kod počinitelja te određivanje stadija promjene. Rezultati su pokazali kako počinitelji iskazuju povećanu brigu za sve vrste žrtvi, više su motivirani promijeniti svoja kriminalna ponašanja te preuzeti odgovornost po završetku programa. Međutim, istraživanje nije ukazalo na promjene u lokusu kontrole; zatvorenici nisu izvještavali o većoj kontroli nad sobom, svojim postupcima i okolinom, odnosno, nisu iskazivali veći stupanj preuzimanja odgovornosti od onog iskazanog prije provedbe programa. Mogući razlozi navedenog, kako autori navode, jesu kratkotrajnost programa te nemogućnost primjene naučenog unutar zatvorskog okruženja koje u potpunosti ne prepušta kontrolu zatvorenicima. Također, potrebno

je imati na umu nepostojanje kontrolne skupine kao i vjerojatnost davanja socijalno poželjnih odgovora (Beech i Chauhan, 2012).

6.3. 'Hawai'i Huikahi re-entry planning circle process'

Općenito: *'Hawai'i Friends of Restorative Justice'* neprofitna je udruga u gradu Honolulu koja je 1980. godine radila na programima obrazovanja za maloljetne počinitelje kaznenih djela kako bi ih se odvratilo od kaznenopravnog sustava. Svoj rad su proširili i na odrasle počinitelje kaznenih djela, pa je tako 2005. godine udruga u suradnji s Odjelom za javnu sigurnost (*Hawai'i state Department of Public Safety and the Community Alliance on Prisons*) pilotirala program koji se provodi unutar zatvora pred izlazak zatvorenika iz ustanove (*Hawai'i Friends of Restorative Justice*, 2024). Program pretpostavlja grupni proces s fokusom na reintegraciju zatvorenika u zajednicu. Restorativnost programa očituje se u sudjelovanju svih relevantnih strana unutar procesa - zatvorenik, njegova uža i šira obitelj, uključujući i djecu, članove zajednice te primarnu žrtvu (Walker i Davidson, 2019).

Cilj: Rasprava o tome što je dovelo do počinjenja kaznenog djela, koji je učinak isti imao na sve uključene strane te poticanje zacjeljivanja. Također, važan aspekt je osiguravanje adekvatne mreže potpore zatvoreniku po izlasku iz ustanove, a što je uvjet uspješnoj reintegraciji u zajednicu. Tako ovaj proces kao jedan od ključnih elemenata ima izradu plana zatvorenika po izlasku iz ustanove (smještaj, mreža podrške, apstinencija itd.), a na kojem rade svi uključeni u restorativni krug (Walker i Davidson, 2019).

Korisnici: Proces se provodi sa zatvorenicima i zatvorenicama, maloljetnim i odraslim počiniteljima kaznenih djela, tijekom različitih faza kaznenog procesa (prije izricanje kazne zatvora, poslije izricanja kazne zatvora, probacija...). Ne postoje uvjeti za sudjelovanje, no zbog ograničenih resursa, prednost se daje zatvorenicima koji su pred skori izlazak iz institucije (Walker i Davidson, 2019).

Kriteriji za sudjelovanje: Zatvorenici se samoinicijativno prijavljuju za sudjelovanje unutar restorativnog kruga te je većinom riječ o zatvorenicima s povećanom motivacijom. Provodi se inicijalni intervju kako bi se zatvoreniku objasnio cjelokupni proces. Međutim, zbog ograničenih resursa, prednost sudjelovanju se daje onim zatvorenicima koji su pred skori otpust iz ustanove. Također, zatvorenik mora imati barem jednog člana obitelji koji pristaje

sudjelovati unutar restorativnog kruga, a što onda isključuje one zatvorenike koji ne uživaju u potpunosti potporu od članova obitelji ili su otuđeni od obitelji i sl. (Walker i Davidson, 2019).

Opis programa:

1. faza: Zatvorenik podnosi prijavu zatvorskom osoblju za sudjelovanje u Huikahi krugu. Facilitator tada provodi intervju sa zatvorenikom kako bi mu predstavio cjelokupan proces koji podrazumijeva nadoknadu štete bližnjima te razradu plana reintegracije u zajednicu. Također, inicijalni intervju ima za cilj povećati samopouzdanje zatvorenika te ih potaknuti na promjenu ponašanja.
2. faza: Facilitator kontaktira osobe za koje je zatvorenik izrazio želju da sudjeluju u krugu te se traži njihov pristanak. Organizira se datum i vrijeme susreta. Ukoliko kontaktirana osoba/osobe nisu u mogućnosti sudjelovati, facilitator može telefonskim putem prikupiti potrebne informacije te ih zapisati, a prilikom održavanja Huikahi kruga, razgovor ispisati na papir i staviti ga na praznu stolicu. Kada dođe vrijeme za čitanje poruke, to može učiniti netko od zatvorskog osoblja koji vodi zatvorenikov slučaj.
3. faza: Održavanje Huikahi kruga u trajanju od otprilike tri sata. Sudionici raspravljaju o svim načinima na koje je kazneno djelo utjecalo na sve relevantne sudionike, o utjecaju zatvaranja počinitelja, te što je potrebno učiniti kako bi se popravila ili nadoknadila šteta. Susret slijedi zadanu strukturu:
 - a) Otvaranje i pozdravljanje – zatvorenik otvara susret određenom izjavom, molitvom, pjesmom i sl. Svi prisutni se potom predstave.
 - b) Svrha i smjernice – facilitator navodi svrhu susreta: izmirenje, zacjeljivanje, pružanje pomoći i podrške zatvoreniku pri izradi plana izlaska iz ustanove
 - c) Postignuća – zatvorenik dijeli s grupom svoja postignuća tijekom boravka u ustanovi
 - d) Snage – sudionici kruga jedan po jedan dijele svoja pozitivna viđenja zatvorenika, što oni smatraju da su njegove/njezine snage
 - e) Izmirenje – sudionici dijele svoja iskustva, na koga je djelo utjecalo, kako je zatvaranje počinitelja utjecalo na bližnje, što se može učiniti kako bi se popravila ili nadoknadila šteta
 - f) Ciljevi za budućnost – zatvorenici iskazuju želju za promjenom, kako bi htjeli da im budućnost izgleda, opis ciljeva
 - g) Identifikacija osnovnih i specifičnih potreba – grupa zajedno raspravlja o mogućnostima stanovanja, financiranju, nastavku obrazovanja, zaposlenju,

potrebnoj dokumentaciji, psihofizičkom zdravlju, slobodnom vremenu, identifikaciji mreže potpore i podrške, određivanju vremenskih okvira za postizanje ciljeva i sl.

- h) Određivanje datuma sljedećeg Huikahu kruga – po potrebi organiziran *follow-up*
 - i) Zatvaranje – grupa pohvaljuje zatvorenika što je odabrao sudjelovati u krugu te svatko dijeli svoje iskustvo sudjelovanja u procesu. Ispunjavanje anketnog upitnika koji ispituje iskustvo sudjelovanja u Huikahi krugu
4. faza: priprema pisanog plana reintegracije zatvorenika koji sažima ideje i dogovore donesene tijekom kruga. Facilitator priprema plan uključujući zatvorenikova postignuća tijekom boravka u ustanovi, njegove jake strane, plan za nadoknadu štete, plan za postizanje ciljeva koji će mu/joj omogućiti voditi život u skladu sa zakonom i društvenim normama. Primjerak plana se daje zatvoreniku, sudionicima kruga te zatvorskoj ustanovi (Walker i Davidson, 2019).

Evaluacija: Walker i Davidson (2019) su proveli istraživanje s ciljem utvrđivanja stope recidivizma 3 godine nakon izlaska iz zatvora. 58 bivših zatvorenika koji su sudjelovali u Huikahi krugovima činili su eksperimentalnu skupinu, a 60 bivših zatvorenika koji su htjeli sudjelovati, no nisu bili u mogućnosti, činili su kontrolnu skupinu. Ovakav uzorak (zatvorenici koji su iskazali motivaciju i želju za sudjelovanjem, ali nisu bili u mogućnosti sudjelovati) umanjuje potencijalne pristranosti koje bi postojale da su kontrolnu skupinu činili oni zatvorenici koji nisu iskazali želju za sudjelovanjem (Walker i Davidson, 2019). Istraživanje je ukazalo na statistički značajnu razliku u stopi recidivizma između dvije skupine – stopa recidivizma unutar kontrolne skupine iznosi 58.3%, a unutar eksperimentalne 43.1 %. Važno je istaknuti kako je većinu kontrolne skupine činio uzorak žena, a koje su manje sklone recidiviranju (Snyder i dr., 2016; prema Walker i Davidson, 2019).

Osim smanjene stope recidivizma, učinkovitost Huikahi krugova očituje se i u opraštanju počiniteljima od strane žrtvi koje su sudjelovale u procesu, jačanju veza između zatvorenika i zajednice, te stvaranju pozitivne mreže podrške između svih sudionika proces (Walker i Greening, 2010; prema Ross i Muro, 2020). Također, krugovi su se pokazali kao učinkovit program i za djecu roditelja zatvorenika. Istraživanja upućuju na zacjeljivanje od traume koju djeca i mladi često proživljavaju kao odgovor na gubitak roditelja uslijed zatvaranja (Walker, Tarutani i McKibben, 2015). Mladi izvještavaju o smanjenju ruminacije te povećanju osjećaja optimizma spram budućnosti prilikom sudjelovanja unutar restorativnog kruga (Walker,

Tarutani i McKibben, 2015). O istim učincima restorativnih krugova izvještavaju i žene žrtve nasilja (Walker, Tarutani i McKibben, 2015).

6.4. Mending Bridges

Općenito: Mending Bridges je program restorativne pravde implementiran u tri američka zatvora (New England). Za razliku od većine drugih restorativnih programa koji se primjenjuju sa zatvorenicima, ovaj program nema u fokusu nastojanja da se smanji stopa recidivizma. Provođa se sa zatvorenicima koji izdržavaju dulje kazne zatvora, stoga stopa recidivizma nije relevantan pokazatelj učinkovitosti programa. Prvi se put implementirao 2016. godine u dvije ustanove, a 2018. godine i u treću. Program traje 33 tjedna, a susreti se odvijaju jednom tjedno u periodu od 2 do 2,5 sata. Facilitatori mogu biti unutarnji i vanjski. Unutarnji facilitatori su sami zatvorenici, a vanjski mogu biti volonteri iz nekih vjerskih udruga, studenti viših godina (obrazovni program s naglaskom na procese rješavanja konflikta), članovi zajednice iz koje dolaze zatvorenici. Trenutno ne postoji niti jedan bivši zatvorenik u grupi vanjskih facilitatora. Grupa se sastoji od 15-20 zatvorenika (Ross i Muro, 2020).

Cilj: Poboľšanje odnosa i promjena kulture unutar zatvora preuzimanjem odgovornosti i razvojem empatije zatvorenika (Ross i Muro, 2020).

Korisnici: Počinitelji teških kaznenih djela - većina sudionika je iz urbanih područja te se nalaze na izvršavanju kazne zatvora zbog kaznenih djela vezanih uz bande, ubojstva, pokušaja ubojstva, naoružane pljačke, preprodaje droga i sl. Ukoliko zadovolje kriterij za sudjelovanjem, voditelj programa ili neki drugi vanjski facilitator provode intervju sa zatvorenikom (Ross i Muro, 2020).

Kriteriji za sudjelovanje: Preuzimanje odgovornosti za počinjeno kazneno djelo je uvjet za sudjelovanje u programu. Isključeni su počinitelji seksualnih prijestupa zbog sigurnosnog rizika. Također, u programu ne sudjeluju zatvorenici s nekim kliničkim smetnjama s obzirom da ne postoje kompetentni stručnjaci koji bi se mogli baviti navedenom populacijom. Ukoliko zadovolje kriterije za sudjelovanje, voditelj programa ili vanjski facilitator sa zatvorenikom provodi inicijalni intervju kako bi utvrdili spremnost zatvorenika za sudjelovanje (Ross i Muro, 2020).

Opis programa:

1. faza – upoznavanje s principima restorativne pravde. Sudionici istražuju prošle traume i viktimizaciju, potiče se razumijevanje povezanosti između pojedinca, traume i kriminalnog ponašanja kroz vježbe koje uključuju grupne dijaloge. Naglasak rada unutar prve faze je na razvoju svijesti kod zatvorenika o razlozima zbog kojih dolazi do nasilja. Sudionici uz vodstvo istražuju povrede nanese drugima, ali i vlastita iskustva boli tijekom odrastanja. Provode se razne vježbe koje pomažu u razumijevanju potreba žrtve, pišu pisma žrtvama, ali i onima koji su njima nanijeli bol. Faza završava dijalogom sa surogat žrtvom (Ross i Muro, 2020).

2. faza – provode se grupne vježbe u formatu restorativnog kruga. Sudionici su zatvorenici, uz facilitatore, bez surogat žrtvi. Vode se međusobne rasprave o žrtvama sudionika te općenito o kaznenim djelima koje su počinili. Proces je temeljen na teoriji reintegrativnog posramljivanja. Uloga facilitatora u ovoj fazi jest humanizacija žrtvi i uvažavanje njihovih gubitaka. Zatvorenike se naizmjenice pitaju pitanja kako bi im se omogućila refleksija i bolje razumijevanje vlastitih izbora, a sve u svrhu preuzimanja odgovornosti za učinjena djela (Ross i Muro, 2020).

Evaluacija: Kao što je već ranije navedeno, stopa recidivizma nije pokazatelj učinkovitosti programa s obzirom da je riječ o zatvorenicima koji se nalaze na izvršavanju dugotrajne kazne zatvora. Program cilja na promjenu u međusobnim odnosima što posljedično može imati utjecaj na promjenu unutar zatvorske kulture. Autorice programa odlučile su uključiti sudionike programa u osmišljavanje istraživanja. Provedeni su intervjui s 21 bivšim sudionikom programa te s 3 zatvorska zaposlenika. Istraživanje je ukazalo na smanjenu agresivnost te povećanu kontrolu emocija. Nadalje, zamjetne su promjene u interpersonalnim odnosima, posebice kada je riječ o zatvorenicima koji su sudjelovali u programu, kroz jačanje međusobnog povjerenja. Međusobno povjerenje se očitovalo kroz dijeljenje priča i o drugim kaznenim djelima sa ostalim sudionicima, nešto što dio zatvorenika smatra izuzetno rizičnim za podijeliti. Zanimljivo je istaknuti podatak kako o osjećaju zajedništva izvještavaju i oni sudionici koji su u konfliktnim ulogama zbog pripadnosti različitim bandama. Osim promjena u interpersonalnim odnosima unutar zatvora, neki sudionici su izvijestili i o promjenama u odnosima s obitelji. Naposljetku, utjecaj programa očituje se i u novonastalom interesu ostalih zatvorenika da sudjeluju u programu. Sudionici kao najvažniji učinak programa navode želju da pozitivno utječu na druge te da preveniraju pojavu nasilja među članovima njihove zajednice (Ross i Muro, 2020).

6.5. Sycamore Tree

Općenito: Sycamore Tree program jedan je od najraširenijih programa temeljenim na principima restorativne pravde koji u fokusu ima podizanje svijesti o žrtvi te razvoj empatije (Johnstone, 2016; UNODC, 2020). Surogat žrtve volonteri su programa koji se još izvodi uz nekolicinu educiranih facilitatora. Program je kreirala nevladina udruga Prison Fellowship te danas postoji u preko 100 zemalja. Samo u Engleskoj i Walesu je u razdoblju između 2023. i 2024. godine provedeno 144 programa u 58 zatvora, a što podrazumijeva preko 2000 sudionika koji su imali priliku istražiti utjecaj počinjenog kaznenog djela (Prison Fellowship, 2024). Iako se pored principa restorativne pravde temelji i na kršćanskoj filozofiji, sudjelovati može svatko, neovisno o vjeroispovijesti. Paneli surogat žrtvi na kojima žrtve dijele svoje priče te kako je kazneno djelo ostavilo učinka na njih ističe se kao najvažniji element programa. Tijekom posljednjeg susreta, zatvorenici imaju priliku iskazati žaljenje te simbolično nadoknaditi štetu (pisma, pjesme, općenito kreativni rad i sl.). Članovi zajednice također su pozvani na posljednji susret kako bi svjedočili i podržali ovakav oblik nadoknade štete (Prison Fellowship, 2024).

Cilj: Cilj programa je pomoći zatvorenicima da uvide učinke kaznenog djela na žrtve, obitelji i zajednicu, potaknuti zatvorenike da preuzmu odgovornost te da pokušaju nadoknaditi štetu.

Korisnici: Iako je program temeljen na kršćanskoj filozofiji, sudjelovati mogu svi neovisno o vjeroispovijesti. Program je dostupan i za maloljetne kao i punoljetne počinitelje/počiniteljice kaznenih djela koji su na izdržavanju kazne zatvora. Broj grupe ograničen je na 20 sudionika. Sudjeluju i surogat žrtve te članovi lokalne zajednice.

Kriteriji za sudjelovanje: Zatvorenici se samoinicijativno prijavljuju za sudjelovanje, no isključeni su seksualni prijestupnici kao i počinitelji nasilja u obitelji (Prison Fellowship, 2024).

Opis programa: Program vode educirani volonteri i manja grupa facilitatora. Program obično traje 6 tjedana – 1 susret jednom tjedno. Teme koje su obrađuju su (Liebmann, 2006):

1. „Restorativne pravda – što je to? “ – Uvod u restorativnu pravdu te biblijska priča o Zakeju koji je nadoknadio štetu svojim žrtvama
2. „Preuzimanje odgovornosti“ – Utjecaj kaznenog djela na žrtve, počinitelje i zajednicu
3. „Reći oprosti“ – Izražavanje žaljenja (kajanja?) te slušanje žrtvinih priča
4. „Pomirenje“ – Koje su prednosti izmirenja za počinitelja, žrtve i zajednicu
5. „Planiranje sljedećeg koraka“ – Što sljedeće poduzeti, razrada plana

6. „Simbolična nadoknada štete“ – Restitucija, obično u obliku kreativnog rada.

Evaluacija: Feasey i Williams (2009) proveli su evaluaciju Sycamore Tree programa analizirajući podatke dobivene Crime- Pics II upitnikom. Upitnik ispituje promjene u stavovima počinitelja prema činjenju kaznenih djela. U širokoj je upotrebi te je u potpunosti validiran (M&A Crime-Pics II, 2024). Upitnik ispituje promjene u sljedećim psihometrijskim obilježjima: općeniti stav prema činjenju kaznenih djela ('General Attitude – G Scale'), predviđanje činjenja kaznenih djela u budućnosti ('Anticipation of future offending – A Scale'), empatija prema žrtvi ('Victim Empathy – V scale'), procjena isplativosti činjenja kaznenih djela ('Evaluation of Crime as Worthwhile – E Scale'), te počiniteljeva procjena trenutnih problema ('Problem Inventory – P Scale') (Feasey i Williams, 2009). Evaluacija programa je pokazala na statistički značajne promjene u stavovima, a što se može pripisati sudjelovanju u programu. Najznačajnije promjene daju se iščitati u području empatije prema žrtvi te predviđanje budućeg činjenja kaznenih djela.

6.6. Restorative Reasoning program

Općenito: Program se implementirao u pilot fazi unutar jednog ženskog zatvora srednjeg stupnja sigurnosti u Ujedinjenom Kraljevstvu 2020. godine neposredno pred pandemiju (Rees i Hobson, 2021). Program su kreirala i implementirala dva stručnjaka i praktičara (jedna žena i jedan muškarac) restorativne pravde koji imaju povijest suradnje s dotičnim zatvorom. Program se provodi koristeći model restorativnih krugova kako bi se razvio i njegovao odnos među sudionicama te za prepoznavanje osobnih izazova. Metoda igranja uloga ima za cilj demonstraciju i uvježbavanje različitih ponašanja u izazovnim situacijama. Razne kreativne aktivnosti imaju za cilj angažirati sudionice, a uporaba kratkih filmova potpomaže razumijevanju određenih elemenata programa. Program je orijentiran na osobu, što znači da iako postoji zadana struktura programa, s obzirom na potrebe sudionica u trenutku, od istog se može odstupiti kako bi se voditelji posvetili specifičnim potrebama. Program se realizira u 6 susreta, što je u originalu trebalo biti raspoređeno kroz 2 tjedna, no zbog određenih poteškoća, program se proveo u razdoblju od 6 tjedana (Rees i Hobson, 2021).

Cilj: Podržati žene da bolje razumiju učinak kaznenog djela na sebe i druge (Rees i Hobson, 2021).

Korisnici: Program je namijenjen ženama na izvršavanju kazne u zatvoru srednjeg stupnja sigurnosti.

Kriteriji za sudjelovanje: Iako je jedini formalni uvjet sudjelovanja dobrovoljnost, program se oglašavao na odjelima na kojem borave zatvorenice s primjerima dobrog vladanja, među kojima je manja zastupljenost problema mentalnog zdravlja i problema s ovisnošću (Rees i Hobson, 2021).

Opis programa: Teme programa obuhvaćaju razgovor o kaznenom djelu, što se dogodilo i koji su razlozi počinjenja kaznenog djela, potom identifikacija povrede i žrtve te na koga je i na koje sve načine još kazneno djelo utjecalo. Jedna od tema je i predstavljanje nekih od teorija "*Affect Script Psychology*". Usvajaju se osnove teorije kognitivno-bihevioralne terapije kako bi sudionice bolje razumjele vlastite misli, osjećaje i ponašanja kao i vlastito okruženje. Provode se vježbe refleksije kako bi sudionice bile u mogućnosti jasno detektirati što misle i kako se osjećaju u sadašnjem trenutku. Voditelji programa zajedno rade sa sudionicama kako bi pronašli načine nadoknade štete žrtvama, planirali drukčije postupanje u budućnosti, identificirali korake ka postizanju ciljeva te im pružili podršku u pronalasku nade za budućnost. Također, facilitatori rade na poticanju sudionica da donesu odluku o sudjelovanju u restorativnoj konferenciji te da ispune obrazac za sudjelovanje u restorativnoj pravdi. Kroz prethodno zadane teme programa, cilj je potaknuti razumijevanje vlastitih potreba, procesa restorativne pravde, preuzimanje odgovornosti za počinjeno kazneno djelo kao i razumijevanje razloga počinjenja kaznenog djela, potaknuti da uvide vlastiti odgovor na sram te da razumiju razliku između srama i krivnje (Rees i Hobson, 2021).

Evaluacija: Provedeni su intervjui s facilitatorima programa – grupni intervju prije provedbe te dva individualna intervjua poslije provedbe programa. Provedeni su i intervjui sa zatvorskim osobljem (upravitelj zadužen za provedbu aktivnosti i zatvorski projektni upravitelj) po završetku provedbe programa. Nadalje, 13 obrazaca tjednih refleksija o napretku sudionica koje su ispunjavali facilitatori uključeni su u evaluaciju, kao i 9 obrazaca s povratnim informacijama sudionica po završetku programa. Autori su koristili adaptiranu verziju QUALIPREV alata za evaluaciju procesa i ishoda restorativnih intervencija (Hobson i dr., 2018; prema Rees i Hobson, 2021). Originalna verzija QUALIPREV-a se sastoji od niza ključnih indikatora (tema) kojima se analizira uspješnost procesa implementacije programa kao i ishodi programa. Analiza procesne evaluacije ima u fokusu cjelokupno funkcioniranje

programa, dok evaluacija ishoda nudi podatke o promjenama u percepciji, stavovima i ponašanjima.

Program je započeo sa svega 13 sudionica, a tek dvije nisu dovršile program zbog otpusta iz ustanove. Međusobno razumijevanje i visoki angažman unutar programa pozitivno su ocijenjeni od strane facilitatora i sudionica. Razvoju i očuvanju pozitivnih odnosa svakako je doprinijela činjenica da su facilitatori iskusni stručnjaci u provedbi restorativnih programa unutar zatvora. Facilitatori su detaljno razradili plan programa prije implementacije, a dobili su i sve potrebne informacije o sigurnosnim mjerama od strane zatvorskog osoblja. Međutim, dostupnost restorativnih programa po otpustu unutar zajednice je ustrajan problem. Od 13 sudionica, 5 ih je iskazalo želji za sudjelovanjem u restorativnim programima po otpustu iz ustanove, no samo 1 je imala za to priliku s obzirom na mjesto stanovanja unutar kojeg se takvi programi nude. Neovisno o mogućnostima sudjelovanja, samoinicijativa da se nadoknadi šteta i poprave narušeni odnosi vrijedni su pokazatelji učinkovitosti programa (Rees i Hobson, 2021).

Kada je riječ o evaluaciji ishoda, primjetne su razlike u povećanju svijesti i empatije prema žrtvi te se više naglašava vrijednost oprost. U završnim evaluacijskim listićima, sudionice su često reflektirale razumijevanje štete i povreda kao rezultat kaznenog djela. Također, iskazale su veću spremnost za dijeljenjem emocija i vlastitih iskustava. Iako razvoj socijalnih vještina nije primarni cilj programa, uočljiv je razvoj komunikacijskih vještina te vještina suočavanja u konfliktnim situacijama. Uočljivo je povećanje u samopouzdanju, samopoštovanju te samorefleksiji sudionica programa. Promjene su to nezanemarive važnosti, osobito kada se uzmu u obzir brojni problemi i poteškoće s kojima se dotična populacija suočava (loše mentalno zdravlje, problemi s ovisnošću, nizak obrazovni status i sl.). Unatoč pozitivnim pomacima, nije moguće zaključiti koliko su navedene promjene trajne (Rees i Hobson, 2021).

Na temelju ključnih riječi i kriterija korištenih za pretragu literature u navedenim bazama podataka, odnosno na temelju pronađenih programa, uočljiva je dominacija programa koji uključuju surogat žrtve (Bridges to Life, SORI, Sycamore Tree). Razlog tome, kako Armour i Sliva (2016) navode, može biti obostrana otvorenost sudionika za sudjelovanjem u takvim programima s obzirom da njihovi odnosi nisu zamršeni izravnim kaznenim djelom. Iako valja imati na umu kako programi koji uključuju surogat žrtve nisu u potpunosti restorativni, učinci takvih programa na zacjeljivanje počinitelja i žrtve su nezanemarivi. Rad na

socioemocionalnom razvoju zatvorenika od velike je važnosti jer omogućuje pojavu osjećaja krivnje i žaljenja, a što potom uvjetuje pojavu empatije prema žrtvi (Beech i Chauhan, 2012). Riječ je o vrlo važnim elementima uspješne rehabilitacije i reintegracije počinitelja, kao i elementima koji utječu na zacjeljivanje žrtve. Nadalje, program Mending Bridges koji u fokusu ima zatvorenike na izvršavanju dugotrajne kazne zatvora smatram originalnim pothvatom s obzirom da jedini od navedenih programa nema za cilj smanjenje stope recidivizma. Iako je recidivizam jedan od ključnih, ako ne i najvažnijih pokazatelja učinkovitosti intervencija, nije relevantan u svim slučajevima, posebno ne kada je riječ o restorativnoj pravdi koja gotovo da to niti nema kao svoj zadani cilj ili ishod. Zatvorenici na izvršavanju dugotrajne ili doživotne kazne zatvora i dalje pripadaju zajednici (zatvorskoj) koja ima svoju kulturu, pravila i norme. Također, mnogi od zatvorenika imaju odnose i izvan zatvora. Stoga, prepoznavanje potreba spomenutih zatvorenika te omogućavanje sudjelovanja unutar hvale vrijednih programa smatram vrlo nadahnjujućim. Nadalje, Huikahi krugovi pokazali su se kao iznimno učinkoviti, kako za same zatvorenike, tako i za njihovu obitelj i zajednicu, a što i jest u duhu modela restorativnih krugova. Mišljenja sam da su restorativni krugovi visoko kvalitetan pristup reintegraciji počinitelja. Naposljetku, posebnost programa Restorative Reasoning pak leži u činjenici da je namijenjen zatvorenicama. Često se u teoriji i praksi može naići na brojne primjere koji u većinski fokus stavljaju rad na muškim počiniteljima kaznenih djela dok se sa ženama radi u puno manjem obujmu.

U posljednjem dijelu rada biti će predstavljen koncept restorativnog zatvora na primjeru Belgije.

7. RESTORATIVNI ZATVOR – PRIKAZ SLUČAJA BELGIJE

Restorativni zatvor relativno je nov i rijedak koncept (Ollero Perán, 2017). Primjena restorativnih inicijativa unutar zatvora je zahtjevan pothvat u pogledu resursa, ponajprije jer pretpostavlja stručni kadar koji bi se isključivo bavio restorativnim mjerama ukoliko zatvor ima namjeru u potpunosti primijeniti restorativnu filozofiju. Kroz literaturu se kao vodeći primjer restorativnog zatvora navodi primjer Belgije.

Motivacija da se implementiraju novi načini rada zatvorskog sustava krije se iza afere Dutroux iz 1996. godine. Riječ je o Marcu Dutrouxu, seksualnom počinitelju nekolicine kaznenih djela

na štetu djece (otmica, seksualno zlostavljanje, ubojstvo nekoliko djevojčica) (Liebmann, 2007). Situacija je bila velik poticaj zajednici i grupama za pružanje podrške žrtvama da na nacionalnoj razini zagovaraju prijeko potrebne promjene u radu kaznenopravnog sustava te da se pronađu adekvatna rješenja i odgovori na novonastale potrebe žrtvi i zajednice (Newell, 2001; prema Goulding i dr., 2008). Odluka da se žrtve uključi unutar kaznenopravnog sustava koristeći se principima restorativne pravde većinski je opravdana zahtjevima grupa samopomoći roditelja ubijene djece te grupa zlostavljanih žena. Sustav je kontinuirano propuštao adekvatno odgovoriti na potrebe žrtvi, nadoknaditi nastale štete i povrede te uložiti napore u restoraciju samopoštovanja i samopouzdanja kod žrtvi kaznenih djela (Newell, 2001; prema Goulding i dr., 2008). Međutim, određeno političko vodstvo je na apele zajednice i žrtvi odlučilo odgovoriti primjenom restorativnog pristupa umjesto jačanjem retribucijskih mehanizama. Uslijedile su implementacije nekolicine restorativnih projekata unutar 6 belgijskih zatvora u radu s maloljetnim počiniteljima kaznenih djela, medijacije između počinitelja i žrtvi u slučajevima teških kaznenih djela te su provedene evaluacije ishoda ukazale na visoku razinu podrške restorativnom pristupu od strane svih relevantnih dionika (žrtve, počinitelji, stručnjaci). Takvi pozitivni rezultati uvjetovali su odluku Ministarstva Pravosuđa da se restorativna pravda primjeni u svim zatvorima Belgije.

2000. godine 30 belgijskih zatvora je dobilo svoje savjetnike za restorativnu pravdu koji su isključivo radili na primjeni i razvoju restorativne pravde unutar zatvora. Svrha njihova rada temeljila se na razvoju kulture poštovanja unutar zatvora te na omogućavanje izravne ili neizravne komunikacije između zatvorenika i žrtvi. Ciljevi kojima bi ostvarili svrhu očitovali su se u razvoju i očuvanju komunikacije različitih odjela unutar zatvora, podizanje svijesti o restorativnoj pravdi kod zatvorskog osoblja, umrežavanje svih relevantnih institucija koje se bave pružanjem podrške i pomoći zatvorenima i žrtvama, podizanje svijesti počinitelja o žrtvama i općenito o restorativnoj pravdi, te podizanje svijesti kod žrtvi i članova zajednice o zatvaranju i restorativnoj pravdi (Aertsen, 2012). Osnovan je i fond koji je omogućio zatvorenima da zarade kroz rad u zatvoru ili zajednici kako bi posljedično mogli nadoknaditi štetu žrtvama (Dhami i dr., 2009; Dubois i Vrancken, 2015).

Unatoč kreativnim i kvalitetnim praksama koje su polučile pozitivne rezultate (zadovoljstvo korisnika programom), 2008. godine zatvorska uprava je ukinula radna mjesta savjetnika za restorativnu pravdu zbog ipak nedovoljnog broja zainteresiranih (zatvorenici, zatvorsko osoblje) s obzirom na sveukupni broj zatvorenika (Dubois i Vrancken, 2015). Savjetnici za restorativnu pravdu više ne postoje u toj ulozi pod krinkom kako se kultura restorativne pravde

dovoljno prožela kroz sustav da se dalje sama može nastaviti razvijati. Veća vjerojatnost poništenja uloga savjetnika je, zapravo, preusmjeravanje financijskih resursa u neke druge svrhe sustava (Aertsen, 2012). Bivši savjetnici za restorativnu pravdu ostali su u radnom odnosu unutar zatvora, no raspoređeni na raznim drugim administrativnim ili tretmanskim pozicijama.

Belgija ima uređenu politiku na nacionalnoj razini o primjeni medijacije u svim fazama kaznenopravnog procesa, s punoljetnim i maloljetnim počiniteljima kaznenih djela. Sve programe medijacije, uz iznimku jednog eksperimentalnog, provode stručne osobe, a ne volonteri (Aertsen, 2012). Osim medijacije između počinitelja i žrtve koja se i dalje provodi unutar belgijskih zatvora, nije u potpunosti sigurno što je od koncepta restorativnog zatvora nakon gašenja radnih mjesta savjetnika preostalo.

U nastavku slijedi opis belgijskih zatvora temeljenim na filozofiji restorativne pravde prije negoli su se ukinula radna mjesta savjetnika restorativne pravde.

Šest je kategorija konkretnih mjera koje je bilo potrebno poduzeti kako bi se razvio restorativni zatvor:

1. Pripremne radnje – razvoj strateškog plana komunikacije svih relevantnih strana unutar zatvora, adaptacija i izmjena osobnih dosjea zatvorenika kako bi se uključile potrebne informacije o mogućnostima nadoknade štete žrtvama. Kako Aertsen (2012) navodi, katkada dosjei manjkaju osnove podatke o identitetu žrtve te odluku suca vezano za nadoknadu štete.
2. Senzibilizacija – podizanje svijesti o restorativnoj pravdi među zatvorenicima i zajednicom izvan zatvora te poticanje grupnih diskusija među zatvorenicima
3. Informirano djelovanje – izrada brošura na temu žrtvi za zatvorenike te organiziranje informativnih susreta za zatvorsko osoblje na temu iskustava žrtvi
4. Trening – strukturiran program treninga koji uključuje perspektive žrtvi, npr. programi podizanja svijesti o žrtvi kod zatvorenika
5. Umrežavanje – ostvarivanje odnosa s grupama koje pružaju podršku i pomoć žrtvama u zajednici, uključivanje u odbore za razvoj medijacije i restorativne pravde u zatvorima unutar lokalne zajednice
6. Radnje usmjerene prema izravnoj ili neizravnoj nadoknadi štete – u suradnji s relevantnim ustanovama socijalne skrbi osnivanje programa za nadoknadu, poticanje

razvoja programa grupnih susreta između počinitelja i žrtve, uspostava raznih usluga zajednice unutar i izvan zatvora

Ključna je kultura restorativne kulture unutar zatvorskog okruženja, a koja se prije svega potiče treningom zatvorskog osoblja o teoriji i praksi restorativne pravde. Trening je omogućio osoblju da sa zatvorenicima komuniciraju važnost prepoznavanja i preuzimanja odgovornosti. Nadalje, s osobljem se radilo na razumijevanju zatvorenika i važnosti svih relevantnih sudionika u njegovom životu, od obitelji i prijatelja, do žrtve i članova zajednice. Kroz individualne susrete i grupne radove, od samih početaka izvršavanja kazne zatvora, osoblje je radilo na otvorenom odnosu sa zatvorenicima te im na taj način olakšalo proces preuzimanja odgovornosti. Sa zatvorenicima su se provodili programi podizanja svijesti o žrtvi kako bi bili u mogućnosti razumjeti psihološke i emocionalne učinke posljedica kaznenog djela. Kako bi se žrtve pripremio i podržalo u rješavanju problema kroz otvorenu komunikaciju, žrtvama i članovima zajednice su podijeljene brošure koje vjerodostojnije opisuju iskustva zatvorenika. Adekvatno informiranje članova zajednice važno je kako bi se smanjila polarizacija i omogućila otvorena komunikacija i proces ozdravljenja (Edgar i dr., 2006). Na tom tragu, grupne rasprave su se organizirale između grupi za pružanje podrške žrtvama i grupi za pružanje podrške počiniteljima s ciljem podizanja svijesti o međusobnim poteškoćama u radu te s ciljem ostvarivanja suradnje. Grupne rasprave su se organizirale između zatvorenika i žrtvi, a raspravama su sudjelovale i surogat žrtve. Ovi susreti smatrani su ključnima za proces ozdravljenja žrtve i počinitelja. Također, zatvorenici su bili u mogućnosti ponuditi materijalnu nadoknadu štete služeći se sredstvima iz restoracijskog fonda osnovanog upravo za namjenu nadoknade štete žrtvama. Jedan od savjetnika za restorativnu pravdu organizirao je grupne posjete članova lokalne zajednice unutar zatvora kako bi dobili uvid u zatvorski život, a s ciljem promjene stavova o zatvorenicima kod članova zajednice.

Kao što je već na nekoliko mjesta ranije u radu istaknuto, kontradiktornosti međusobnih postavki retributivnih mehanizama i restorativnog pristupa predstavljaju izazove za uspješnu implementaciju restorativne pravde unutar zatvorskog sustava. Međutim, Shapland (2000; prema Aertsen 2012: 272) naglašava kako je restorativno zatvaranje „logična posljedica društvene dužnosti da razvija osjećaj odgovornosti kaznenopravnog sustava”, te ističe kako uloga žrtve i ostalih relevantnih članova društva ni na koji način nisu dodatni teret već ključni elementi u ostvarenju krajnje svrhe kaznenopravnog sustava.

Mišljenja sam da je svaki rad usmjeren na smanjivanje štetnog utjecaja retribucijskog karaktera zatvorskog sustava na pojedinca i društvo hvale vrijedan zadatak, no ni po čemu jednostavan. Restorativna pravda svojim vrijednostima, načelima i cjelokupnom praksom ima potencijal djelovati u mnogobrojnim kontekstima, no svakako nije isključiv odgovor na sve probleme kaznenopravnog sustava. Primjer Belgije ukazuje na važnost potpune promjene kulture zatvora, a što pretpostavlja prije svega edukaciju ključnih stručnjaka čemu prethodi rad na podizanju svijesti o restorativnoj pravdi. Istaknuta je važnost povezivanja stručnjaka iz različitih područja kaznenopravnog sustava, s čime se rijetki ne bi složili. Međutim, kada je riječ o stručnjacima koji primarno rade s populacijama „suprotnog spektra“ kao što su počinitelji kaznenih djela/zatvorenici i žrtve, tada umrežavanje i suradnja dobiva neke nove nijanse i kompleksnost. Iako radna mjesta savjetnika za restorativnu pravdu više ne postoje, razlog tome ne mora biti i nije neučinkovitost restorativne pravde unutar zatvorskog sustava. U pitanju je pothvat koji uključuje pokušaj potpune promjene filozofije i kulture zatvorske ustanove. Riječ je o skupom zadatku. Potrebni su ogromni resursi, kako vremenski i ljudski, pa tako i financijski. Nadalje, nedostatak ili gubitak političke volje svojstven je više-manje svim vrijednim društvenim pothvatima. Primjena restorativne filozofije unutar zatvora svakako nije iznimka. Mišljenja sam da neovisno o gašenju radnih mjesta restorativnih savjetnika Belgija može biti primjer (kao što i jest) kako sveobuhvatno uvjetovati promjene sustava na bolje.

8. ZAKLJUČAK

Restorativna pravda kao društveni odgovor na kriminalitet pretpostavlja uključenost svih relevantnih strana u razrješavanje posljedica nastalih kaznenim djelom. Ono što je čini inovativnom jest orijentiranost na žrtvu i njezine potrebe. Zajednica također preuzima aktivniju ulogu negoli je to slučaj u tradicionalno kaznenopravnom sustavu. Iako koncept restorativne pravde nije tvorevina modernoga doba (praksa seže i u vrijeme antičkih civilizacija), i dalje postoje brojna preklapajuća značenja, razne definicije te tipologije. No, postoji konsenzus oko restorativnih vrijednosti, a najvažnije su svakako uključivanje svih ključnih sudionika (žrtva, počinitelj, zajednica), preuzimanje odgovornosti kod počinitelja, nadoknada/popravak štete te razvoj empatije. Praksa temeljena na spomenutim vrijednostima povećava mogućnost zacjeljivanja žrtve (Walgrave i Aertsen, 1996; prema College of Policing, 2022).

Dok je svoje mjesto vrlo brzo pronašla u radu s maloljetnicima i kada su u pitanju tzv. lakša kaznena djela, tek se u posljednje vrijeme prepoznaje mogućnost i važnost njezine primjene i u slučajevima koji pretpostavljaju odrasle počinitelje kaznenih djela te unutar zatvora i kaznionica. Unatoč brojnim istraživanjima koja su ukazala na mogućnost primjene restorativne prakse u zatvorskom okruženju (Edgar, 2015; Butler i Maruna, 2016; Ross i Muro, 2020; Calkin, 2021), za neke autore primjena restorativne pravde unutar zatvorskog sustava je sporna. Nesuglasje međusobnih postavki glavni je argument koji se provlači u literaturi – retribucijski aspekti sustava ne podržavaju implementaciju restorativne pravde (Guidoni, 2003; Maglione, 2021). Bez obzira, postoji nekoliko načina, kako primijeniti restorativnu pravdu unutar zatvora: 1) programi usmjereni na podizanje svijesti o žrtvi i treninzi preuzimanja odgovornosti, 2) medijacija i konferencija (dijalog) između žrtve i počinitelja, 3) restorativan zatvor te 4) restorativan pristup konfliktima i kaznenim djelima počinjenim unutar zatvorskog sustava (Johnstone, 2014).

Koristeći ključne kriterije (isključivo odrasli počinitelji kaznenih djela te zatvorsko okruženje), ključne riječi za pretragu učinkovitih restorativnih programa (*“restorative justice programs inside prisons“*, *“restorative justice and prison setting“*, *„programi restorativne pravde unutar zatvora“*, te *„restorativna pravda u zatvorskom sustavu“*), programi usmjereni na podizanje svijesti o žrtvi pokazali su se najzastupljenijima, ili o primjeni istih znanstvenici i stručnjaci najviše izvješćuju. Takvi programi pretpostavljaju sudjelovanje tzv. surogat žrtvi. Riječ je o volonterima koji su žrtve istog ili sličnog kaznenog djela, ali ne i žrtve počinitelja s kojima se na kraju programa susreću. Mogući razlog prevlasti takvih programa, kako Armour i Sliva (2016) navode, može biti obostrana otvorenost sudionika za sudjelovanjem u takvim programima s obzirom da njihovi odnosi nisu zamršeni izravnim kaznenim djelom.

Restorativan zatvor na primjeru Belgije ukazuje na važnost potpune promjene kulture zatvora, a što pretpostavlja prije svega edukaciju ključnih stručnjaka te rad na podizanju svijesti o restorativnoj pravdi. Povezivanje stručnjaka iz različitih područja kaznenopravnog sustava također je ključna stavka kako bi koncept restorativnog zatvora mogao opstati. Ono po čemu se koncept restorativnog zatvora (na primjeru Belgije) ističe jest otvaranje novih radnih mjesta savjetnika za restorativnu pravdu. Djelokrug savjetnika isključivo je vezan za primjenu i razvoj restorativne prakse unutar zatvora. Međutim, gašenje radnih mjesta savjetnika za restorativnu pravdu ipak u konačnici upućuje na najvažniju stavku, a to je politička volja da se u takve promjene ulaže i da se održavaju. O dostupnim resursima (ljudskim, vremenskim, a ponajviše financijskim) ovisi koliko će biti moguće podržati potpunu promjenu kulture zatvora.

Naposljetku, unatoč nekoliko preporuka koje potiču na upotrebu restorativnih praksi u slučajevima konflikta između zatvorenika ili zatvorenika i osoblja unutar zatvorskog sustava, literatura je većinski usmjerena na prepoznavanje važnosti i moguće benefite primjene restorativne pravde te manjka konkretnih primjera implementacije u navedenim slučajevima (Calkin, 2021).

Svaka žrtva proživljava posljedice kaznenog djela na svoj način i svojim tempom, iako postoje univerzalne potrebe žrtvi koje nastaju kao posljedica kaznenog djela. Na neke od tih potreba jedino počinitelj može dati odgovore. Stoga, smatram kako bi se pristup restorativnom procesu trebao omogućiti u svim fazama kaznenopravnog procesa s obzirom da žrtva može dugo nakon kaznenog djela početi osjećati posljedice te poželjeti susret s počiniteljem. Pristup restorativnoj pravdi bi se trebao dati na odabir pojedincima, uz stručno vodstvo educiranih facilitatora.

Naposljetku, pregledom literature razvidan je manjak radova na temu restorativne pravde na našim područjima. Sudeći po dostupnim informacijama, interes za temu gotovo i da ne postoji, a ukoliko se nešto u tom smislu i provodi, rijetko se zabilježava. Gotovo je nemoguće bilo pronaći informacije relevantne za ovaj rad unutar hrvatskog konteksta. Smatram da svaka važna promjena koja ostavlja dugotrajne učinke zahtjeva prije svega edukaciju ključnih stručnjaka. Za kraj rada bih ostavila otvoreno pitanje zašto tako jedna velika kriminološka i općenito društvena tema, svjetski prepoznata, ostaje teško zamjetna na našim prostorima. Brojni fakulteti nude kolegije posvećene isključivo restorativnoj pravdi. Možda bi prvi smisleni korak ka podizanju svijesti o restorativnoj pravdi bila upravo edukacija budućih stručnjaka u sklopu fakultetskog obrazovanja. Na taj način, vjerujem da bi se povećao i interes za temu te bi restorativna pravda tada dobila veće izgleda zaživjeti i na ovim prostorima.

9. LITERATURA

Aertsen, I. (2012). Restorative prisons: Where are we heading? In Barabás, T., Fellegi, B. & Windt, S. (Ed.), *Responsibility-taking, relationship-building and restoration in prisons* (pp. 263-276). Budapest: AduPrint. Preuzeto s: https://www.euforumrj.org/sites/default/files/2019-11/mereps_finalpublication_en.pdf (22.10.2022.)

Aertsen, I. (2017). Recalibrating victimhood through restorative justice: perspectives from Europe. *Restorative Justice: An International Journal*, 5(3), 352-367. <https://doi.org/10.1080/20504721.2017.1390997>

Ajduković, D. (1990). Psychosocial climate in correctional institutions. Which attributes describe it? *Environment and Behavior*, 22 (3), 420-432. <https://psycnet.apa.org/doi/10.1177/0013916590223006>

Albrecht, B. (2011). The limits of restorative justice in prison. *A Journal of Social Justice*, 23(3), 327-334. <https://doi.org/10.1080/10402659.2011.596059>

Armour, P. M., Sage, J., Rubin, A. & Cambraia Windsor, L. (2005). Bridges to life: Evaluation of an in-prison restorative justice intervention. *Medicine and Law*, 24 (4), 1-17. Preuzeto s: https://www.researchgate.net/publication/7332547_Bridges_to_life_Evaluation_of_an_in-prison_restorative_justice_intervention (3.6.2024.)

Armour, M. & Silva, S. (2016). How does it work? Mechanisms of action in an in-prison restorative justice program. *International Journal of Offender Therapy and Comparative Criminology*, 62 (3), 1-26. <https://doi.org/10.1177/0306624X16669143>

Auty, M.K. & Liebling, A. (2020). Exploring the relationship between prison social climate and reoffending. *Justice Quarterly*, 37(2), 358-381. Preuzeto s: <https://www.repository.cam.ac.uk/items/b57963e5-b959-40b0-b273-bb4be804e15b> (7.5.2023.)

Beech, R., A. & Chauhan, J. (2012). Evaluating the effectiveness of the Supporting Offenders through Restoration Inside (SORI) Programme delivered in seven prisons in

England and Wales. *Legal and Criminological Psychology*, 18 (2), 229-239.
<https://doi.org/10.1111/j.2044-8333.2012.02053.x>

Beijersbergen, A.K., Dirkzwager, J.E.A., Eichelsheim, I.V., Van Der Laan, H.P. & Nieuwbeerta, P. (2015). Procedural justice, anger, and prisoners' misconduct. A longitudinal study. *Criminal Justice and Behavior*, 42(2), 196-218.
<https://doi.org/10.1177/0093854814550710>

Beijersbergen, A.K., Dirkzwager, J.E.A., Nieuwbeerta, P. (2016). Reoffending after release: Does procedural justice during imprisonment matter? *Criminal Justice and Behavior*, 43(1), 63-82. <https://doi.org/10.1177/0093854815609643>

Bierie, M.D. (2013). Procedural justice and prison violence: Examining complaints among federal inmates (2000–2007). *Psychology, Public Policy and Law*, 19(1), 15-29.
<https://psycnet.apa.org/doi/10.1037/a0028427>

Bottoms, E.A. (1999). Interpersonal violence and social order in prisons. *Crime and Justice*, 26, 205-281. Preuzeto s: https://www.academia.edu/4789367/Interpersonal_violence_and_social_order_in_prisons (4.3.2023.)

Boyes-Watson, C. (2019). Looking at the past of restorative justice: Normative reflections of its future. In T. Gavrielides (Ed.), *Routledge International Handbook of Restorative Justice* (pp. 7-20). New York, NY: Routledge. Preuzeto s: http://www.instituteforrestorativeinitiatives.org/uploads/1/6/3/2/16320200/crj_looking_at_the_past_of_restorative_justice_normative_reflections_on_its_future.pdf (30.10.2022.)

Braithwaite, J. (1993). Shame and modernity. *The British Journal of Criminology*, 33(1), 1-18. <https://doi.org/10.1093/oxfordjournals.bjc.a048257>

Braithwaite, J. (1999). Restorative justice: Assessing optimistic and pessimistic restorative accounts. *Crime and Justice*, 25, 1-127. Preuzeto s: https://tallahasseechan.org/wp-content/uploads/2020/12/Braithwaite_Restorative-justice.pdf (1.3.2023.)

Bridges to Life (2023). <https://www.bridgestolife.org/>

Butler, M. & Maruna, S. (2016). Rethinking prison disciplinary processes: A potential future for restorative justice. *Victims & Offenders*, 11(1), 126-148.
<https://doi.org/10.1080/15564886.2015.1117997>

Calkin, C. (2021). An exploratory study of understandings and experiences of implementing restorative practice in three UK prisons. *British Journal of Community Justice*, 17(1), 92-111. Preuzeto s: <https://mmuperu.co.uk/bjcw-content/uploads/sites/441/2021/03/Calkin.Proofed.25.01.2021.anon.pdf> (30.6.2023.)

Christie, N. (1977). Conflicts as property. *British Journal of Criminology*, 17 (1), 1-15. <https://doi.org/10.1093/oxfordjournals.bjc.a046783>

College of Policing, (2022). <https://www.college.police.uk/guidance/restorative-justice/appendix-theoretical-mechanisms-restorative-justice>

Crewe, B. (2011). Soft power in prison: Implications for staff-prisoner relationships, liberty and legitimacy. *European Journal of Criminology*, 8(6), 455-468. <https://doi.org/10.1177/1477370811413805>

Crewe, B. & Liebling, A. (2015). Staff culture, authority and prison violence. *Prison Service Journal*, 221, 9-15. Preuzeto s: https://www.researchgate.net/publication/329118002_Staff_culture_authority_and_prison_violence (17.1.2023.)

Crewe, B., Liebling, A. & Hulley, S. (2011). Staff culture, use of authority and prisoner quality of life in public and private sector prisons. *Australian & New Zealand Journal of Criminology*, 44(1), 94-115. <https://doi.org/10.1177/0004865810392681>

Dhami, K.M., Mantle, G. & Fox, D. (2009). Restorative justice in prisons. *Contemporary Justice Review*, 12(4), 433-448. Preuzeto s: https://www.researchgate.net/publication/233032745_Restorative_justice_in_prisons (25.4.2023.)

Dubois, C. & Vrancken, D. (2015). Restorative detention or 'work on self'? Two accounts of a Belgian prison policy. *Ethnography*, 16 (2), 187-206. <https://doi.org/10.1177/1466138114538803>

Edgar, K. (2015). Conflicts in prison. *Prison Service Journal*, 221, 20-25. Preuzeto s: <https://www.crimeandjustice.org.uk/sites/crimeandjustice.org.uk/files/PSJ%20221%2C%20Conflicts%20in%20prison.pdf> (17.1.2023.)

Edgar, K., Newell, T. & James, E. (2006). *Restorative justice in prisons: a guide to making it happen*. Winchester, UK: Waterside Press.

European Forum for Restorative Justice. (2021). Manual on restorative justice values and standards for practice. Preuzeto s : https://www.euforumrj.org/sites/default/files/2021-11/EFRJ_Manual_on_Restorative_Justice_Values_and_Standards_for_Practice.pdf

(2.1.2024.)

European Forum for Restorative Justice. (2024). <https://www.euforumrj.org/en/our-mission>

Fattah, E. (2000). Victimology: Past, present and future. *Criminologie*, 33 (1), 17-46.

Preuzeto

s:

https://www.researchgate.net/publication/271178636_Victimology_Past_Present_and_Future (16.7.2024.)

Feasey, S. & Williams, P. (2009). An evaluation of the Sycamore Tree Programme: based on an analysis of Crime Pics II Data. Preuzeto s: <https://shura.shu.ac.uk/1000/1/fulltext.pdf>

(23.7.2023.)

Gavrielides, T. (2007). Restorative justice theory and practice: addressing the discrepancy.

Helsinki:

HEUNI

Preuzeto

s:

https://www.academia.edu/2928037/Restorative_Justice_Theory_and_Practice

(18.7.2024.)

Goulding, D., Hall, G. & Steels, B. (2008). Restorative prisons: Towards radical prison reform. *Current Issues in Criminal Justice*, 20 (2), 231-242.

<https://doi.org/10.1080/10345329.2008.12035806>

Government of Canada (2023). [https://www.canada.ca/en/correctional-](https://www.canada.ca/en/correctional-service/services/you-csc/restorative-justice/restorative-opportunities-program-victim-offender-mediation.html)

[service/services/you-csc/restorative-justice/restorative-opportunities-program-victim-offender-mediation.html](https://www.canada.ca/en/correctional-service/services/you-csc/restorative-justice/restorative-opportunities-program-victim-offender-mediation.html)

Guidoni, V.O. (2003). The ambivalences of restorative justice: Some reflections on an italian prison project. *Contemporary Justice Review*, 6(1), 55-68.

<https://doi.org/10.1080/1028258032000055658>

Hartmann, A. (2019). Victims and restorative justice: bringing theory and evidence together. In T. Gavrielides (Ed.), *Routledge International Handbook of Restorative Justice*

(pp. 127-145). New York, NY: Routledge. <https://doi.org/10.4324/9781315613512>

Hawai'i Friends of Restorative Justice (2024). <https://hawaiifriends.org/pilot-programs-and-processes-for-prison/rj-in-prison-huikahi-restorative-circles/>

Johnstone, G. (2014). Restorative justice in prisons: Methods, approaches and effectiveness. Strasbourg: Council of Europe. Preuzeto s: <https://rm.coe.int/16806f9905> (19.1.2023.)

Johnstone, G. (2016). Restorative justice in prisons. *Prison Service Journal*, 228, 9-15. Preuzeto s: <https://www.crimeandjustice.org.uk/sites/crimeandjustice.org.uk/files/PSJ%20228%2C%20Restorative%20justice%20in%20prisons.pdf> (25.4.2023.)

Johnstone, G. (2019). Restorative justice and the therapeutic tradition: looking into the future. In T. Gavrielides (Ed.), *Routledge International Handbook of Restorative Justice* (pp. 395-409). New York, NY: Routledge. <https://doi.org/10.4324/9781315613512>

Johnstone, G. & Van Ness, W.D. (2007). The meaning of restorative justice. In Johnstone, G. & Van Ness, W.D. (Ed.), *Handbook of Restorative Justice* (pp. 5-24). Cullompton, Devon: Willan Publishing. <https://doi.org/10.4324/9781843926191>

Koen, R. (2013). All Roads lead to Property: Pashukanis, Christie and the Theory of Restorative Justice. *Potchefstroom Electronic Law Journal*, 16(3), 188-235. Preuzeto s: https://www.researchgate.net/publication/316721323_All_Roads_lead_to_Property_Pashukanis_Christie_and_the_Theory_of_Restorative_Justice#fullTextFileContent (16.7.2024.)

Kohlberg, L & Hersh, H.R. (1977). Moral development: A review of the theory. *Theory Into Practice*, 16(2), 53-59. Preuzeto s: <http://dspace.vnbrims.org:13000/jspui/bitstream/123456789/1484/1/Moral%20Development%20a%20Review%20of%20Theory.pdf> (19.7.2024.)

Liebling, A. (2008). Incentives and earned privileges revisited: fairness, discretion, and the quality of prison life. *Journal of Scandinavian Studies in Criminology and Crime Prevention*, 9, 25-41. <https://doi.org/10.1080/14043850802450773>

Liebling, A. (2011). Distinctions and distinctiveness in the work of prison officers: Legitimacy and authority revisited. *European Journal of Criminology*, 8(6), 484-499. <https://doi.org/10.1177/1477370811413807>

Liebling, A. (2011). Moral performance, inhuman and degrading treatment and prison pain. *Punishment and Society*, 13(5), 530-550. <https://doi.org/10.1177/1462474511422159>

Liebmann, M. (2006). 'Restorative justice in prisons – an international perspective.' Paper presented at the 3rd International Winchester Restorative Justice Group Conference, 29–30 March, Winchester. Preuzeto s: https://www.foresee.hu/uploads/media/MarianLiebmann_text.pdf (23.6.2023.)

Liebmann, M. (2007). What is restorative justice? In Liebmann, M. (Ed.), *Restorative Justice: how it works* (pp. 25-37). London & Philadelphia: Jessica Kingsley Publishers. Preuzeto s: http://www.8-926-145-87-01.ru/wp-content/uploads/2014/07/Marian_Liebmann_Restorative_Justice_How_It_WorkBookZZ.org.pdf (22.10.2022.)

M&A Crime-Pics II (2024). <https://crime-pics.co.uk/index.html>

Maglione, G. (2019). Pushing the theoretical boundaries of restorative justice: Non-sovereign justice in radical political and social theories. In T. Gavrielides (Ed.), *Routledge International Handbook of Restorative Justice* (pp. 21-32). New York, NY: Routledge. <https://doi.org/10.4324/9781315613512>

Maglione, G. (2021). Restorative justice and the state. Untimely objections against the institutionalisation of restorative justice. *British Journal of Community Justice*, 17(1), 5-22. Preuzeto s: <https://mmuperu.co.uk/bjcj/articles/restorative-justice-and-the-state-untimely-objections-against-the-institutionalisation-of-restorative-justice/> (21.10.2022.)

Marder, I. (2017). Comments on Recommendation No. R (99) 19 of the Committee of Ministers to member States concerning mediation in penal matters. Strasbourg: Council of Europe. Preuzeto s: <https://rm.coe.int/1680706970> (25.4.2023.)

Marshall, T. (1999). Restorative Justice: An Overview. A report by the Home Office Research Development and Statistics Directorate. Preuzeto s: http://www.antoniocasella.eu/restorative/Marshall_1999-b.pdf (16.7.2024.)

Maruna, S. (2014). The role of wounded healing in restorative justice: an appreciation of Albert Eglash. *Restorative Justice*, 2(1), 9-23. <https://doi.org/10.5235/20504721.2.1.9>

McCold, P. and Wachtel, T. (2003). 'A theory of restorative justice.' Paper presented at the XIII World Congress of Criminology, 10–15 August, Rio de Janeiro. <https://www.iirp.edu/images/pdf/paradigm.pdf>

Mejovšek, M. (2001). *Uvod u penološku psihologiju*. Jastrebarsko: Naklada Slap.

Mirosavljević, A. (2015): Izvansudska nagodba-perspektiva oštećenika i mladih u sukobu sa zakonom. Doktorski rad. Zagreb: Pravni fakultet Sveučilišta u Zagrebu.

Northey, W. (2004). Restorative justice and spiritual origins. Preuzeto s: [https://www.academia.edu/73357120/Restorative Justice and Spiritual Origins?uc-g-sw=37618479](https://www.academia.edu/73357120/Restorative_Justice_and_Spiritual_Origins?uc-g-sw=37618479) (16.7.2024.)

Ollero Perán, J. (2017). Pragmatic abolitionism? Defining the complex relationship between restorative justice and prisons. *Restorative Justice: An International Journal*, 5(2), 178-197. <https://doi.org/10.1080/20504721.2017.1339954>

O'Connell, T. (2019). The best is yet to come. Unlocking the true potential of restorative practice. In T. Gavrielides (Ed.), *Routledge International Handbook of Restorative Justice* (pp. 422-442). New York, NY: Routledge. <https://doi.org/10.4324/9781315613512>

Pali, B. & Maglione, G. (2021). Discursive representations of restorative justice in international policies. *European Journal of Criminology*, 1-21. <https://doi.org/10.1177/14773708211013025>

Piggott, E. & Wood, W. (2019). Does restorative justice reduce recidivism? Assessing evidence and claims about restorative justice and reoffending. In T. Gavrielides (Ed.), *Routledge International Handbook of Restorative Justice* (pp. 359-377). New York, NY: Routledge. <https://doi.org/10.4324/9781315613512>

Pranis, K. (2007). Restorative values. In Johnstone, G. & Van Ness, W.D. (Ed.), *Handbook of Restorative Justice* (pp. 59-75). Cullompton, Devon: Willan Publishing. <https://doi.org/10.4324/9781843926191>

Prison Fellowship (2024). <https://prisonfellowship.org.uk/our-work/sycamore-tree/>

Rees, E. & Hobson, J. (2021). Restorative Practice in the Criminal Justice System: Examining a Restorative Reasoning Programme in a Women's Prison. *Laws*, 10 (95), 1-17. Preuzeto s: <https://www.mdpi.com/2075-471X/10/4/95> (24.6.2024.)

- Retzinger, M.S. (1995). Identifying shame and anger in discourse. *American Behavioral Scientist*, 38(8), 1104-1113. <https://doi.org/10.1177/0002764295038008006>
- Retzinger, M.S. & Scheff, J.T. (2000). Shame and Shaming in Restorative Justice. *The Red Feather Journal of Postmodern Criminology. An International Journal*, 8. <https://www.critcrim.org/redfeather/journal-pomocrim/vol-8-shaming/scheff.html>
- Ross, K. & Muro, D. (2020). Possibilities of prison-based restorative justice: transformation beyond recidivism. *Contemporary Justice Review*, 23(4), 1-23. <https://doi.org/10.1080/10282580.2020.1783258>
- Rossner, M. (2011). Emotions and interaction ritual: A micro-analysis of restorative justice. *British Journal of Criminology*, 51, 95-119. <https://doi.org/10.1093/bjc/azq075>
- Scheff, T. (1997). Emotions, the social bond, and human reality. New York: Cambridge University Press.
- Shammas, L.V. (2017). Sykes: the society of captives. In K.R. Kerley (Ed.), *The Encyclopedia of Corrections* (pp. 1-4). John Wiley & Sons, Inc. Preuzeto s: https://www.researchgate.net/publication/373276052_Sykes_The_Society_of_Captives (6.5.2023.)
- Sherman, W.L. (2006). Reason for emotion: Reinventing justice with theories, innovations, and research - The American Society of Criminology 2002 Presidential Address. *Criminology*, 41 (1), 1-38. <https://doi.org/10.1111/j.1745-9125.2003.tb00980.x>
- Sparks, R.J. & Bottoms, E.A. (1995). Legitimacy and order in prisons. *The British Journal of Sociology*, 46(1), 45-62. <https://doi.org/10.2307/591622>
- Stauffer, C. & Turner, J. (2019). The new generation of restorative justice. In T. Gavrielides (Ed.), *Routledge International Handbook of Restorative Justice* (pp. 442-462). New York, NY: Routledge. <https://doi.org/10.4324/9781315613512>
- Sykes, M.G. & Matza, D. (1957). Techniques of Neutralization: A Theory of Delinquency. *American Sociological Review*, 22 (6), 664-670. Preuzeto s: http://www.antoniocasella.eu/nume/sykes&matza_1957.pdf (18.7.2024.)
- Tew, J., Vince, R. & Luther, J. (2015). Prison culture and prison violence. *Prison Service Journal*, 221, 15-20. Preuzeto s:

<https://www.crimeandjustice.org.uk/sites/crimeandjustice.org.uk/files/PSJ%202021%2C%20Prison%20culture.pdf> (17.1.2023.)

Tonkin, M. (2015). A Review of Questionnaire Measures for Assessing the Social Climate in Prisons and Forensic Psychiatric Hospitals. *International Journal of Offender Therapy and Comparative Criminology*, 60 (12), 1-30. <https://doi.org/10.1177/0306624X15578834>

Tyler, R.T. (1990). *Why People Obey the Law*. New Haven and London: Yale University Press. Preuzeto s: <https://www.des.ucdavis.edu/Faculty/Sabatier/Tyler1990.pdf> (22.7.2024.)

Tyler, R.T. (2010). Social Justice: Outcome and Procedure. *International Journal of Psychology*, 35 (2), 117-125. <http://dx.doi.org/10.1080/002075900399411>

Tyler, R.T. (2006). Restorative justice and procedural justice: Dealing with rule breaking. *Journal of Social Issues*, 62(2), 307-326. Preuzeto s: <https://courses.washington.edu/pbafhall/514/514%20Readings/tyler%20justice.pdf> (3.3.2023.)

Umbreit, S.M. (2001). *The Handbook of Victim Offender Mediation. An Essential Guide to Practice and Research*. San Francisco: A Wiley Company. Preuzeto s: http://www.8-926-145-87-01.ru/wp-content/uploads/2014/07/Mark_S_Umbreit_The_Handbook_of_Victim_Offender_Book_ZZ.org_.pdf (19.7.2024.)

Umbreit, S.M., Coates, B.R. & Vos, B. (2007). Restorative justice dialogue: A multi-dimensional, evidence-based practice theory. *Contemporary Justice Review*, 10(1), 23-41. <https://doi.org/10.1080/10282580601157521>

UNODC (2020). *Handbook on Restorative Justice Programmes Second Edition*. Vienna: United Nations. Preuzeto s: https://www.unodc.org/documents/justice-and-prison-reform/20-01146_Handbook_on_Restorative_Justice_Programmes.pdf (30.10.2022.)

Van Garsse, L. (2015). Restorative justice in prisons: "Do not enter without precautions". *Ljetopis socijalnog rada*, 22(1), 15-35. <https://doi.org/10.3935/ljsr.v22i1.25>

Van Ness, W.D. & Strong, H.K. (2015). *Restoring Justice: An Introduction to Restorative Justice*. Fifth edition. Waltham, MA: Anderson Publishing.

Victim Support (2024). <https://www.victimsupport.org.uk/>

Vijeće Europe. (2020). Revised European prison rules (July 2020). Preuzeto 24.travnja 2023. s internetske stranice: <https://www.europris.org/news/revised-european-prison-rules-2020/>

Wachtel, T. & McCold, P. (2000). Restorative justice in everyday life. In J. Braithwaite and H. Strang (Eds.), *Restorative Justice in Civil Society* (pp. 117-125). New York, NY: Cambridge University Press. Preuzeto s: [https://www.kipp.org/wp-content/uploads/2016/11/Restorative Justice in everyday life.pdf](https://www.kipp.org/wp-content/uploads/2016/11/Restorative_Justice_in_everyday_life.pdf) (22.7.2024.)

Walgrave, L. (2011). Investigating the Potentials of Restorative Justice Practice. *Washington University Journal of Law and Policy*, 36 (1), 91-139. Preuzeto s: http://www.antonioacasella.eu/restorative/Walgrave_2011.pdf (19.7.2024.)

Walgrave, L., Aertsen, I., Parmentier, S., Vanfraechem, I. & Zinsstag, E. (2013). Why restorative justice matters for criminology. *Restorative Justice: An International Journal*, 1(2), 159-167. <https://doi.org/10.5235/20504721.1.2.159>

Walker, L. & Davidson, J. (2019). Restorative justice re-entry planning for the imprisoned: an evidence-based approach to recidivism reduction. In T. Gavrielides (Ed.), *Routledge International Handbook of Restorative Justice* (pp. 264-279). New York, NY: Routledge. <https://doi.org/10.4324/9781315613512>

Walker, L., Tarutani, C. & McKibben, D. (2015). Benefits of Restorative Reentry Circles for Children of Incarcerated Parents in Hawai'i. In Gal and Faedi Duramy (eds.) *Promoting the Participation of Children Across the Globe: From Social Exclusion to Child-Inclusive Policies*. Preuzeto s: https://papers.ssrn.com/sol3/papers.cfm?abstract_id=2666828 (2.8.2024.)

Wheeldon, J. (2009). Finding common ground: restorative justice and its theoretical construction(s). *Contemporary Justice Review*, 12(1), 91-100. <https://doi.org/10.1080/10282580802681774>

Wood, R.W. & Suzuki, M. (2016). Four challenges in the future of restorative justice. *Victims & Offenders*, 1-24. <https://doi.org/10.1080/15564886.2016.1145610>

Wright, M. (2019). Extending the reach of restorative justice. In T. Gavrielides (Ed.), *Routledge International Handbook of Restorative Justice* (pp. 476-488). New York, NY: Routledge. <https://doi.org/10.4324/9781315613512>

Žižak, A., Mirosavljević, A. (2013). Restorativna pravda: teorijsko-filozofsko i konceptualno-operacionalno utemeljenje za izvansudsku nagodbu. U: Koller-Trbović, N. (Ur.): Izvansudska nagodba u kaznenom postupku prema mladima u sukobu sa zakonom u Republici Hrvatskoj, 9-31. Zagreb: UNICEF Ured za Hrvatsku